

Гнат Хоткевич

Камінна душа

Гнат Хоткевич

Камінна душа

© О. А. Гугалова-Мєшкова, художнє оформлення, 2021

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2010

* * *

I

Ой Марусе, камінная душе!
Не слухати ж було шептання мого,
Не лишати ж було попонька свого.

Отже, сьогодні новий ксьондз служив по раз перший службу у церкві. Гуцули прислухалися, придивлялись і остаточно винесли не зле вражіння. Особливо подобалася проповідь. Не змістом, бо змісту мало хто вкємував, а тим, що було її сказано голосно і виразно.

– Вогорит, – єк відпечетує! – говорили один до одного пошептом.

Взагалі вся служба пройшла дуже добре. Дяк, бажаючи показатися, вигалайкував на дух кінський, закручував, заплутував мелодію до того, що сам ставав як дурний у тім усім, і під кінець служби захрип, сарака, так, що доброго ока горівки треба було відтак, аби голос вернувся.

Та й ксьондз, нема що казати, голосники мав добрі, гуцулія теж гула з охотою, хоч і невлад, а багачі кидали до скарбонки цілими левами.

А поки тяглася служба і дим кадильний, змішавшись з різними іншими гуцульськими пахощами, возносився до престолу, баби по черзі бігали поздоровляти молоду попадю. Властиво, секретно кажучи, гадка тут була інша: баби хотіли переконатися, чи попадає молода, чи файна, отже, чи є надія, що піп буде триматися жінки. Бо попередник сього ксьондза великий був преподобник по бабській часті і добре дався гуцулкам узнаки.

І тут вражіння було добре: попадає виглядала, як квіточка.

– А йке-с молоденьке, Бог би те вкрив! – весело казали баби і гурмою лізли цілувати у руку. А їмость червонілася, як яблучко, і не знала, чи їй тримати руку, чи сховати за спину, чи обтирати за

кожним разом. Все то було для неї нове: і шлюб, і місце, і люди, і сама вона здавалася собі не такою, як була.

Утішені баби голосно прирікали, щó хто дає на нове господарство, і на цей раз дари їх були щедрі і давалися з охотою. А тим часом закінчилася служба і ксьондз ішов царинкою, оточений гуцулами; ґазди топталися один одному по ногах, аби йти ближче до нового попа та хоч краєм вуха чути, що там він таке говорить.

Ксьондз вичисляв браки, які побачив у церкві: того немає, того немає, а те хоч і є, але в такому виді, що краще би його й зовсім не було.

– Презбитерія... Та хіба ж це презбитерія? Це, вибачайте, хлів свинячий, а не презбитерія! Презбитерія – це найголовніше місце в церкві.

– Ає! Ає! – підтакувала гуцулія.

– То, прошу їгомостя, то та' єк би сказати – усу путерю тото місце на собі держит, – говорив старший брат, бажаючи за всяку ціну сказати й своє гідне слово.

– Яку путерію, що за путерію? Я ваших слів не розумію, але презбитерія мусить бути упорядкована. Треба наймити маляра, аби вималював порядно. Отже, прошу позволення мені тим зайнятися: я знайду маляра, зговорюся...

– Ає, ає! Стокмити го порєнно, аби не вшахрував.

– А що, ґазди, думкуєте? Таже воно все може бути.

Ксьондз вичисляв далі.

– Воздухи – як шмати. Сорочка на престолі – мов у смолі купана. Ризи – сором убрати на себе. Чи вже ви, люди, такі бідні, що у вас храм святий у такому порядку?

Гуцули не признавалися до вини і все валили на попереднього попа.

– Прошу, їгомостику любенький, ми у тім ані сине за ніхтем не винні. Єк піп за церкву не дбає – хто ме дбати? Ци я, ци сусіда?

– Ає, то таки так. Тот піп бирше за молодиці дбав, їк за церкву.

Ксьондз старався повернути бесіду на інше поле, бо йому неприємно було чути нарікання на члена корпорації, але гуцули попали на своє болюче місце, як муха на садно, і не легко їх було звідти збити.

– Він замість «Господи помилóй» співав: «А хто любить гриби-гриби, а я й печериці, а хто любить дівки-дівки, а я й молодиці».

– Він і фاینішої ще вмів.

І тут же одвертими формами оповідали досить нескромні деталі приватного життя свого духовного наставника, як рівно й деталі події, що привела до зміни старого попа на нового.

Речі стояли дуже просто. Один ґазда, переконавшись, що таки дійсно піп ходить до його жінки, ужив звичайного средства прозріваючих рогносців – сказав, що йде до Жебйого за орудов, а сам заховався в смеріче так, що міг бачити одразу і плебанію, і Черемош, і свою хату.

Чекав недовго, бо піп, задравши одіяніє, уже перебрідав Черемош, а перебрівши, не пішов ніде, лиш просто до тої хати. Ґазда облазчиком-облазчиком прийшов верх своєї хати, зайшов у тіль, двома колами добре припер двері, а сам, взявши третій, уліз у хату вікном.

І що там уже була за бесіда, не знати, а лиш єгомость, прийшовши додому, впав на ліжко та так уже й не вставав, аж доки не прийшло єпископське розпорядження про перенесення до другої парафії, а нім^[1] така знайдеться – з чеканням при консисторії.

Таким чином очистилося місце в Криворівні для молодого о. Василія. Він лише-лише вискочив з семінарії – як тут дають самостійну парохію. Оженися – і самі печені гриби до рота полізуть.

Властиво о. Василій давно вже намітив собі жінку. Правда, була бідна, як миша, виховалася в кляшторі^[2] на кинений кривими гріш, але зате була гарненька і як на смак новоукінченого семінариста, то навіть дуже гарненька, отже, цілком на добре зачіпала естетичні струни душі о. Василія.

Очевидно, опікуни на освідчення о. Василія відповіли цілковитою згодою. Боліли, правда, душею, нарікаючи на померлих родичів Марусі, котрі буцімто не лишили бідній сироті нічого; від себе подарували дві перини і ще надзвичайної роботи хрест у флящині, але о. Василь якось не дуже піклувався про віно: перспектива одразу, впрост зі шкільної лави сісти на багату гірську парохію, де за похорон дають вола, а за шлюб і пару – ця перспектива вносила деякі компенсації в питання о гріш.

Ну, і от привіз на парохію молоду жінку, почалося нове життя.

Для Марусі мусило би бути таки геть цілком нове в усіх значіннях. З дитини-підлітка вона нараз стала жінчиною, хоч це якось... мало відбилося на ній, не зробивши жадних надзвичайних змін: мабуть, занадто ще була дитиною і по-дитинячому пережила чи, скорше сказати, перебула цей факт.

Нова обстановка домашня також не зробила на Марусю надзвичайного вражіння. Мати чоловіка, стара господиня, що зїла зуби на веденню домашнім, любовно, але рішучо відсунула молоду невістку від усякого господарювання й життєвих дрібниць.

– Воно ще молоде. Нехай побавиться, аби не нарікала потім, що запрягли її до роботи, – говорила «бабця», як уже зарані величали усі стару їмость, і дійсно зуміла цілковито ухоронити Марусю від усяких буденних турбот. Навіть каву приносила до ліжка пестійці, і Маруся, ніжачися та шулячися, як кітка^[3], випивала запашний трунок і знов шурхала під ковдру.

Та вже єгомость якось запротестував:

– Де то видано, де то чувано? Замість того щоб самій раненько устати та старій жінчині подати до ліжка каву, вона – дивіться, люди добрі! – сама вилежується, аж поки їй принесуть.

Говорив він це не злобно, а от просто так собі, для порядку: просто це порушувало якусь там гармонію його понять про обов'язки жінки.

Маруся кривилася потім два дні на чоловіка, але каву з того часу варила вже сама. Єгомость підкпивав^[4] собі:

– Що то, мамо, нині кава так ніби... чи то недоварена, чи то переварена?

Бабця посміхалася, говорячи:

– Ну, ну... Буде вже тобі.

– Та ні, таки справді щось кава мені не смакує. Чи то, може, не ви самі варили?

– Прошу не пити, коли не подобається! – з обуренням виривалася Маруся, схоплюючися. На початках вона брала ще то все за чисту монету.

О. Василь робив великі очі.

– А-а-а!.. Так то, може, ви варили?

– Я. Але вже по раз останній.

– Ну, то так би ви й казали. Я би тоді почав хвалити, – і пив далі, наче розсмаковуючи. – Гм... Воно й справді кава нічого собі. Гм... Але ж таки й зовсім добра кава. Гм... Я би навіть сказав, що зроду не пив такої доброї кави.

Маруся розцвітала.

– Направду?

– А бігме направду. Так що навіть прошу позволення поцілувати ручку.

Згодом, коли така кумедія повторялася регулярно за кожним питтям кави, Маруся призвичаїлася і вже не звертала уваги на слова мужа, а свій обов'язок варення кави повнила вже без сердечної тривоги: вставала заспана, з позіханнями мішала, колотила там щось, чаклюючи над сметанкою. І все те під безперестанний шепіт бабці:

– Але йди... Йди, я сама... Та він не дізнається... Йди-бо...

Маруся ще смачніше позіхала і півсвідомо бовтала ложечкою.

Решта господарства цілком оминула плечі Марусі – бабця сама несла весь тягар на собі, не допускаючи Марусю навіть до дрібниць.

Взагалі родинне життя надзвичайно якимось скоро увійшло в свою колю. О. Василь мав щось із флегматика в собі: все, чого лиш він діткнув рукою, набиралося якоїсь сірості, як в дощову годину. Впору

з'їсти, впору лягти спати, з нудотою відробити свій обов'язок, положене число разів на тиждень приголубити жінку – в тім замикалося все. І не дивно, що завдяки такому регулямінові^[5] якимось занадто вже скоро осів о. Василь: в швидкім темпі почало відростати йому черево, звисало молоде воло, рухи ставали лінивими і число їх все зменшалося.

І в усім тім новім життю, в усій тій розміреній пристосованості, і в сонній любові мужа, і в ніжних піклуваннях свекрухи – в усім тім Маруся відчула би, певне, дуже скоро величезну нуду, якби... якби не було... гір.

Гори!..

Спочатку не зробили вони на неї вражіння. Навпаки: перші дні, як лиш молоді сюди приїхали, Маруся відчула, що гори далять її.

– Але бійтеся Бога, отче! Де це ви мене завезли? Та тут страшно жити!

О. Василь лиш блимав очима. Він був з Поділля, і йому самому якимось було... «омкну» серед тих мовчазливих велетів. І лиш стара їмость, уроджена в горах, одразу почула себе на місці і дихала, як риба в воді.

– Нічого, дітоньки, нічого! Буде все добре. Я виросла і весь вік свій прожила на долах, але люблю гори понад усе.

І справді: вона відразу вжилася в гірську атмосферу і ввела в неї дітей. Та й о. Василь скоро пристосувався: потребував лиш вигідного хліва, а де він, цей хлів, буде стояти, у горах чи на долах, – це йому було цілковито однаково.

Але зате Маруся згодом відчула гори цілою душею і полюбила їх.

– Чекай, чекай, доню, – часто говорила стара їмость у відповідь на захоплення Марусі. – Це ж іще зима. А от як прийде весна, як укриються верхи зеленню новою, позацвітають трави, як вилізуть гуцули зі своїх кожухів та розсиплються маком червоним по узгір'ях – от коли наші гори красні! Узимі якимось... тісно в горах: усе пов'язане, поплутане стежечками, від стежки ані руш. А вліті – куди

оком глянути, туди й ногою ступити. Пташечкою будеш літати кичерами, коли...

– Коли що, бабцю?

Бабця усміхалася.

– Але, бабцю, – коли що, ну?

– Коли... коли я... не буду бабцею. А як буду або сподіватимуся – о, тоді обережненько будеш ходити, на паличку опиратися, а я тобі буду смачні страви варити, і тоді вже кава йтиме до ліжка, хоч би там що. А відтак... відтак винесемо його сюди, на ґанок, і буде на него сонечко світити, буде його вітрець полонинський обвівати. І буде рости він здоровий, красний та розумний.

– Хто се, бабцю?

– Він, мій унук. Отже, бігай, ходи, щечечи, набирайся сил та здоровля, щоб легко, Господь дав, пішло, щоб було покорму багато, щоб свobodно перетерпіла.

– «Аби-с легко зносила та й мирно злєгала...»

– Дивись! А ти звідки знаєш гуцульські приговірки?

– Таже я завше між гуцулками, бабцю!

Справді, Маруся одразу стала загальною улюбленицею. Гуцулки її пестили, як малу дитину, і, здавалося, не мали жадної пошани для такої високої гідності, як їмость. Навіть називали просто «Муха», бо чули, що іноді ксьондз так її називав.

– Ей ти, Муха! А йди суда! – кликали, мовби яку сусідку, але по суті речі любили свою їмостечку, як лялечку, і зробили би для неї все.

Марусі, наприклад, дуже подобалася «уберя» гуцульська, і якое в неділю вона, для жарту, перебралася по-гуцульськи: від одної баби взяла запаску, від другої постоли, від третьої фустку, сорочку свою побігла принесла. Молодиці убирали свою їмостечку, як вильце, зі сміхом та жартами.

– На всі гори молодичка!

– Ає! Нема ноші понад гуцульську! Красит, панит, кольору додає.

А третя вже підспівує:

Ци то, люде, чучурина,
Ци то горошина?
А ци то ми, добрі ґазди,
Файна йка дівчина?

– Та ци ти, Мухо, дівка, ци таки молодица? Бо шош не вигледаш ми на молодицу.

– Ає! То би ті в уплітках було файно та в згарді.

– Ей де! – сміялася Маруся. – У вас молодиці краще ходять, як дівчата.

– Бо то так і треба. Дівка шо? В дівці смаку нема, – і баби реготали.

Тим часом скінчилася служба в церкві. О. Василь, оточений, як завше, гуцулами, ішов до хати, наскоро полагоджуючи всі справи і щохвилини повторяючи:

– Люди добрі! На Бога, дайте мені чистий спокій. Бо ви сте харчували, як зіходили до церкви, а у мене ще й горобець у роті не наслідив.

Але гуцули не звертали уваги на ці моління. Раз на тиждень, а то й на два доводилося зіходити з верхів, і неділя була єдиним днем, коли можна було полагодити всі справи: і що дотикалися душі, і що зв'язані були з потребами тіла. Купувалася сіль, олій, усечина; упорядковувалися відносини з властями – словом, очищався й запоряжався гуцул на багато будучих днів наперед.

Найбільше допікали о. Василеві баби. З ними він ніколи не міг дійти ладу, а надто на перших початках, коли майже нічогісінько не розумів, що вони говорять. Гуцули-мужчини, як-не-як, а сходили з верхів частіше, бували й на долах, ходили різними царами, а баба що? Сидить собі на своїй «тєчірі» і говорить так, як на цій «тєчірі» говорили дід її, й прадід, і всі попередні покоління на тисячу літ

назад. А що на другій «течірі» говорили «май інакше», то о. Василь часто попадав впрост в розпуку.

– Він корнеє, корнеє, а ми не гонні. От ік би змора посіла. Та витак^[6] си провєргли – а ту ті мрєч в очєх, а дух єк не зіпре у хавках.

І півгодини часом б'ється о. Василь, поки зрозуміє, що «загоріло дівчинишє, бо каглу завчєсу заткали».

– Коли ж то було?

– А сночі, їгомостику, сночі.

– Що це значить «сночі»?

– Та... ніби сночі, сночі, ади... Саме у завлєги...

І тому тепер, забачивши, що молодиці купую стали йому на дорозі й чекають, о. Василь хитрим способом хотів обминути ґаздинь, але вони посунули за ним. Тоді він узявся їх переконувати, що для цілого всесвіту буде ліпше, коли вони цю справу відложать на слідуючу неділю.

– Та ми нічо не маємо до рахунку, прошу їгомостя. Лиш тут онна молодичка... аби-сте були ласкаві приймати та й зговорити шос.

– Я не маю часу, я не маю часу. Бійтеся Бога, люди добрі! Ви вже харчували, а у мене ще й дрібки у роті не було.

– Та вже, їгомостику любенький та годний, вислухайте цєсу молодицу. З далеких верхів тіцький світ ішла.

– Що ж там у неї пильне таке?

– Нехай сама вповіст, – і випихали Марусю наперед.

Зашарена, усміхнена, стояла вона напереді, перебираючи запаску пальцями, і дійсно, було на що залюбуватися.

О. Василь протирав очі зі здивовання.

– Ти?.. Що?.. Що то має значити? Що то за маскарада така? Звідки? Хто тебе вбрав? Геть мені скидай! Цю ж хвилю!

Але тут уже всі гуцулки зачинали говорити разом, вступалися навіть ґазди.

– А не майте серця на тото, їгомостику.

– Таку жінку Бог вам дав, шо маєте дєкувати опередь престолу.

Але о. Василь удавав дуже розсердженого. Пощо – і сам не знав. І потім, за обідом уже, їсть-їсть та й згадає.

– Я що? Я лиш о тім, що ти, певно, вже білих звірів маєш повно. Бо то ж треба знати – з кого брати, а з кого й ні.

А на другу неділю гуцулки, змовившись, принесли своїй їмості в дарунок геть цілий убір гуцульський. Одна дала унучі, друга постоли, файно поморщені та пофарбовані, треті зложилися на киптарик із сернини: давно вже киптарик цей лежить готовий у кушніра, та все не було покупця. Бо одно, що дорогий, а друге – що таки ні до чого: ніжне таке, дощу си боїт. А от їмості – саме таке.

І запаску, золотом перетикану, і фустку шовкову, а пацьорків то нанесли тільки, що «корову би стало прикрасити...».

Маруся аж не могла рішитися, чи приймати їй то все, чи ні.

– Любі мої... дорогі мої... Та за віщо ж то? Та чим же я відвдячитися годна?

– Бери, бери, Мухо, – то з доброго серця.

І молодиці пригадували, як Маруся власними руками нашила й нагаптувала багато всяких і воздухів, і сорочок на жертвеники, та на престоли, та на налої; не переставала й тепер постачати всього того, хоч наглої потреби вже в тім і не було.

– Се на будуче, – говорила, приносячи якесь нове покривальце. А тепер сиділа над якимось гаптованням до антимінса й плащаниці.

II

Отак і йшло життя – в тоненькій якійсь гармонії.

Не чулося твердого чогось, тривкого під стопою. Все було, мов порцеляна, доокола: на око приємне, а опертися не вільно.

І єдиною твердою річчю в усім тім, чула Маруся, було почуття старої їмості. Тільки бабця одна щось знала певно, ніби посідала тайну життя і вносила це розуміння в оточення. Простими словами говорила високі істини, ясным поглядом добиралася дна душі. Дивилася розумними очима на свою невістку і думала: «Що зробило тебе такою пташечкою й квіточкою? І чи зумієш отак проспівати, прощобетати цілий вік – чи зломить тебе життя, як квітяну гілочку?»

І сумно ставало по цих думках на душі. Любила сина, але не могла не бачити, що для поривчастого й поетичного темпераменту Марусі треба би було іншого чоловіка: розумного, твердого і трошки романтичного. Романтизм згодом вивіявся би, і зостався б лише розум та його поезія.

А о. Василь... Отець Василь був і не твердий, і зовсім не романтичний, і... не дуже розумний навіть. Бачила це бабця і журилася.

Якесь складне почуття носила в собі. Відчувала, що синові дуже мало треба до щастя і що його задоволила би кожна жінка, але що сам він далеко не кожну жінку міг би зробити щасливою.

«Поки воно півсвідоме – не відчуває нічого. От – бавиться собі, співає... Ще не перестала бути дівчиною-дитиною. Але потім – чи не прийде щось велике, чи не скалічить душу?»

І боялася приходу того великого, і молилася.

А Маруся брала життя таким, яким воно їй давалося. Любо їй було чути себе загальною пестійкою, любо збігати сніжною стежкою, порипуючи черевичками, та крикнути молодиці:

– Єк днювали, Адно?

А молодиця засміється, мовби ясний місяць уздріла, і скоро-скоро кричить щось у відповідь.

А то скаже Грицькові зладити сани, понабирає дівчат, величезною стоголовою купою наваляться в сани і летять згори униз. Вивалюються в сніг, регочуть – аж відляски горами йдуть. А хто йде-їде – усміхнеться тепло, дивлячися на чисту цю радість.

– Узев собі наш піп не жінку, а дитинку.

– Най. Най своє відбудет. Видів [\[Z\]](#), не було чєсу в дєдя-нені.

– Повідають, що зросла в єкихос монастирьох ци де...

– А но видиш!

А довгими зимовими вечорами, коли сонце о другій вже закотиться за кичеру і лиш ґанок востаннє ловить бліді снопочки холодних променів, сідала Маруся в кухні – бо там найтепліше – і, вишиваючи, слухала довгих, безконечних оповідань баби Гафійки. Стара жінка оповідала все, що бачила на довгім віку, все, що чулося, пережилося, передумалося. Дивними зворотами простих фраз, неясними скоками примітивної фантазії розкривала перед молодого їмостою весь біль гірського життя і всю радість його. Картини снувалися за картинами, потріскував восковий недогарок, десь у запічку, угрівшись, безклопітно цвірінькав цвіркун, сліпими очима заглядала в маленькі вікна чорна гірська ніч – а оповідання плелися одно за одним, мов польові квіти: і рожеві, і темні, і лагідні, й болючі... Десь в далекій Гіндустані рождалися перед віками, тисячі літ переносилися з уст в уста, з грудей в груди – аж поки не дісталися сюди, в цю щілину межи гір. А діставшись – пересякли гуцульським по́том, зашуміли поточчинами, заговорили сумно в темно-синіх сиглах – і перетворилися. Оґріли гуцульську душу, пояснили їй її саму, так припали до серця, мов мама рідна. І полинули потім далі, далі дивувати людей міццю прастарої керниці, з котрої зачєрають, зачєрають покоління – і не годні вичєрпати до дна.

Маруся забувала шиття на колінах, утопивши очі в світлу авреолу довкола ґнотика. І бачилися там боги й богині, князі з княгинями,

страшні дракони убиралися в медвежі шкіри, пестрим фантастичним лицем дивилася стара казка, а творці того всього називалися «руська віра».

І коли кінчалось оповідання і, зітхнувши глибоко, оглядалася Маруся дивним поглядом доокола, – довго не могла зрозуміти, звідки ж це чорні стіни – замість палацу золотого, восковий недогарок – замість сяйливих ламп, і баба Гафійка – замість чарівниці, гірської пишної цариці.

А відтак співати починала Гафійка. Старечий голос дрижав, душа тріпотіла в словах, і вони, кимось уложені в гармонійні строфи, мов самі творилися в серці, виливаючися зі сльозою.

Багато знала й багато співала пісень стара Гафійка, але ні в одній з них не тужила так, душу всю виливаючи, як у пісні про славного Яношіка. Щось ріднило душу Гафійки з сею легендою, і старі очі наповнялися сльозами. А Маруся, притихнувши, слухала, як багата удова, злакомившись на червонії червінчики та на пишні убірчики, силою-неволею віддавала дочку свою, одиначку, за Янчика, великого розбійничка.

Орало дівча, співаючи, сивими волами в красній долині, але й борозни ще не провело, як чує голос матері:

Гей, ходи, дівча, додому:
Віддам же тя, не знаш кому.

Ударилося дівча в поли руками, густі коси вимикало, усякими голосами кричало. Треба забувати милого, тихого, як місяць ясний.

Сипнув розбійник талярами битими по столі перед удовою, блиснув лудіням розкішним, кіньми турецькими, поясами угорськими – і загорілися очі в удови.

– Аби й за коси тя притягати мала – а таки віддам тебе легіникові за гонір.

Схопив, як орел здобич, молодеє дівчатко, поніс-полетів межі сині гори, в дикі ізвори. Приліпив хатку на скелі – і почалося життя-мука молодій молодиці. Тихої любові хотілося, запашного городчика, свічечки перед образом, любої розмовоньки вечірньої – а замість того, налітали, мов круки, хижі товариші мужа, приносили зі собою закривавлений шум, стрілянину, напивалися, будженицями об'їдалися і лізли уночі до молодиці молоді, а Яношік рубав зухвалим голови сокирою. Ранком стручували труп у безодню, пили довго, темно й суворо мовчачи, – і знов знімалися, мов стадо чорних птиць. Щезали за виломом скелі, замовкав посвист вартового – лишалася сама молода молодиця з німою дівчиною, служницею-рабинею. Лишалася сама, затихала в вечірнім присмерку, тихим голосом співаючи про чоловіка, що

Нічков піде, нічков прийде –
Все кривавий меч принесе...

І не настануться молодиця білі хустки прати, отой кривавий палаш витирати...

...І по зритих літами щоках баби Гафійки повзуть бліді сльози... останні, виснажені, і капають десь на суху кисть руки. Діамантами повними блищать сльозинки на рожевій щічці Марусі і не хочуть падати: шкода лишати. А пісня йде далі.

Прийшла дитина. Бог зіслав її до цього неприступного орлиного гнізда. Сподівалася молодиця, що, може, хоч янголик цей невидимими крильцями прив'яже батька до дому, що хоч тепер почнеться маленьке щастя, латане – але де... Ще буйніше починав собі опришок, ще довше ганяв лісами, горами, розбиваючи купців в караванах, панів на молитві, корчмарів по корчмах. Додому приходив у роздертій сорочці, зранений, скрипів зубами від лютого болю й від незагашеної пімсти.

Підносила до нього дитину, просила поцілувати, але опришок штовхав матір у живіт ногою, кричав, аби йшла пріч. Валився десь під смереками і, як медвідь, зализував собі рани.

...Тихий вечір настав. Винесла колиску з душної хати, поставила під яблунькою. Десь пішов чоловік – зілля шукати на найстаршу рану, що болить, спати ночами не дає і вже смердить гноєм, а зlobить так, що весь світ би порізав.

Колисала синочка й співала. Сама не знала, що співає. Родилися слова десь глибоко-глибоко, з кров'ю підіймалися до серця, з диханням виривалися з уст.

Люляй-люляй, малий хлопець,
Не будь такий, як твій отець,
Шо по лісі все лиш ходит,
В правій руці топір носить,

.....

А якби ж ти, білий хлопець,
Та мав бути, як твій отець, —
Дала б тебе іскупати,
Орлам хижим роздзьобати.

І ринули сльози, як вогонь, гарячі. Похилилася на бильце, тяжко заридала.

– Ой, викупала би тебе по раз остатній, а відтак – нехай ліпше хижа птиця роздзьобає, як мав би людям кривду завдавати, горе нести.

А Яношік стоїть за яблунькою, чорний, як ніч. Не знайшов зілля на рану, то знайшов ворога свого лютого. І озивається з-за спини:

Ану, співай, як співаєш,
Коли добрий голос маєш!

Мов грім із ясного неба ударив. Обернулася, побіліла, як стіна, не може й слова сказати. А муж наближається, очі, мов вугілля, горять, як ножі гострі ріжуть.

Співай, жоно, як співала,
Як-єс хлопця колихала.

Ой... я, мужу, не співала...
Наємниці поганьбляла...
Шо корови не доєні,
Шо покої не метені...

І сама не знає, що говорить, білими рученьками перед себе тріпоче. А опришок вже знає, що буде робити.

Сідай, мила, на лавочку —
Най ті зітну головочку.

І буде відтак хвалитися, як посадив жінку на лаву, аби зручніше їй голову стяти.

Остання відвага вступає в серці молодиці. Вона знає, що опришок свого слова не звержеться хоч би тому лиш, що його сказав. І в останній раз просить:

Зажди, мужу, хоч хвилину —
Най поцілую свою дитину.

І поцілувала... В одну щічку поцілувала, а в другу вкусила.

Маєш, сину, на пам'ятку,
Коли забив отець матку.

Скричала дитина, пасокою заллялася... і змішалася кров матері з другою, рідною кров'ю...

...Плакала Гафійка, плакала Маруся. Мов сама пережила ту страшну драму в тісній щілині між гір, у хатці – ластів'ячим гнізді, безладно заваленій здобичами нічними, денним розбоєм.

А коли йшла потім спати Маруся, – довго прислухалася: чи не скрипить де підозріло віконниця, чи не йдуть опришки, чорні хлопці.

III

Що й говорили старі їмості про весну, але й то мало. Всім єством своїм відчула Маруся прихід свята землі.

Мов чар який уступив у природу, по людях, оп'яняючи, розлився. Мов тисяча заплющених очей розкривалася. Чулася якась напружена робота в організмі всесвіту, якась боротьба і якесь нове торжество нової правди.

– Йой, сказати – що то весна! – говорив старий Дмитро, вартівник. Маруся часто любила збігати до нього і слухати довгих його оповідань. Зустрічав уже якусь не то вісімдесяту, не то дев'яťдесяту весну, а все ще не міг рівнодушно відноситися до її приходу, сам відживав рівно з природою, чув «єснішу кров» у собі.

– Йой, що то весна! Імив би ю та й тримав в оби-двоїх руках по вік вічний. І що то за чес, що то за любість – годі вповісти! Думайте лиш собі, їмостечку, що таку сми путерю в кістках чую, що зара' бих... не знаю, що робив.

Маруся поглядала на крепкого, жилавого діда, на його міцні чорні від праці руки і гадала собі: який же він був в молодості?

– Виходьте д'мені, їмостечку, на сету ніч^[8] Благовіщенє: мемо ворожити вбоє^[9], – казав Митро і підморгував, підкинував головою, мовби любаску кликав до себе на ніч. – Зрештою, хто знає... хто знає... Усеко на світі...

На ніч благовіщенську Маруся до діда не пішла, але однаково знала погоду на цілий рік наперед. Річ у тім, що Митро славився умінням відгадувати погоду після приміт благовіщенської ночі, і до нього регулярно щороку зіходила ся гуцулія довідуватися: чи сіно дешево пускати, чи худобу, чи пловè віщували сеті зорі, а чи верем'є на літню пору, чи сіяти колопні^[10], а чи лен і т. д. і т. д.

І старий Митро, пихкаючи люлечкою, повагом, зі свідомістю висоти функції говорив:

– А ци у кєму вам^[11], люде добрі, та ци у памнєть – єк сми тогид^[12] вам говорив: запасайте, люде, трави худобов, спізнуйте косіне – най дзелень Божа не ростет борзо, аби не вдарили студени, плюти та й гляба тогди косити?

– Ає! ає!.. Говорили-сте, Дмитрику, діждали би-сте.

– А ци то си не справдило?

– От ік у воко, бігме.

– Я шош коло хати спас, а у верху, гадаю собі, най буде, бо то, ади, високо зимарки нема. Та шо думаєте, ґазди? А не взєв-сми відтив ні віхтя сіна!

– О?

– Кобих так здоров! Шо брав звідтив двоє сін, а то – ні віхтя.

Митро слухав те ніби рівнодушно, але зморшки весело грали у нього на лиці. Помовчавши кілько слід, зачинав:

– Ну, то тепер іскажу вам, ґазди мої славні, шо й весна буде файна, і сапанє, і по сапаню, і єк колопні брати. Не сійте, люде, лену, бо лен дощ полюбляє, а зорі так приповідаять, що ладне буде верем'є увес чєс і на трави добре. На Юрія й віл си напасет, не то вівця ци там баран.

– Ой га! А я сіно перетримав. Так було в думці, що навесні багачам дорого му продавати.

Ґуцули сміялися. Це говорив Ілько, калай, що зроду не мав нічого – ні сіна, ні маржини. А от ішов. Ішов слухати приповістей Митрових, хоч йому було цілковито однаково – «ци верем'є буде, ци сльота».

Весна, весна! Приходить!..

Маруся літала по проталих стежечках, весело поплюскуючи гарними своїми чобітками. Зупиниться на хвильку, набере повні груди гірського чарівного повітря – і мов крила від того виростають! Летіла б до сонця, до вершків гір, до хмар. І серце завмирало на саму лиш думку, що скоро настануть цілком теплі дні, зійде сніг з усіх зашкалубин і можна буде видряпатися на найвищу кичеру, стати там і заспівати.

– Як же ж то гарно, як же ж то мило! – і цілувала дітей, дівчат, весь світ готова би цілувати.

Іде весна! Мати Велика!

От уже скоро-скоро приїде на білім коні свят-лицар Юрій, і люди вітатимуть його. То ще давно-давно, в сивій давнині, урочисто почали обходити цей празник оновлення тіла, празник потомства, празник будучого. Довгою зимою під шкірами сховане тіло відбувало обов'язки, було рабом; тепер – увільняється і буде святкувати. На зиму припадають всі ті моління, клячання, пристосовання душі; весна – празник тіла. Воно велить, воно веде, воно творить.

І все чекає великого Юрія. Як молода дотримує честі до вінця, так все доокола, вся природа чекала приїзду кінного лицаря. І їде він, пишний та годний царевич, в блискучім лодію сяйливім і здалеку ще кричить: «Мечи ключі, брате Миколо, бо відіб'ю!..»

І старенький Микола, перелякавшись, борзо вергнет назустріч Юрію ключі від світа, а сам тікає у запічок, на небесну постелю, спочивати по труднотах довгозимових.

А пишний Юр їде, коником виграває, гострим списом леди пробиває, з гір зиму стручує, просікає копитами стежки-доріжки по убогах. Стрепенуться сонні смереки, киваючи Юрієві назустріч, на привітанє, напружаться бучина, березина соком наллється. Широко зітхнуть гори, Черемош запиниться, вийде сонце і довше постоїть над землею. Їде! Їде Юрій! Ліси косичить, земля правиться, хором могутнім несеться клич:

– Весна! Весна! Задзвонили гуси-ключі, поверх моря йдучи!..

Частіше зупиняються легіні з дівками коло перелазів, шепочуться щось на вухо. Або йде попри хату молодець, високо затягає:

Ой напий си, бідашечко,
До мене горівки, —
Ти не маєш чоловіка,

Я не маю жінки!

А з-за хати, десь з-під оборога, задерикувато відкликається дівочий голос:

Ци я тобі не казала,
Не казали й люде,
Шо з нашого ба й кохання
Та нічо не буде?

А легінь лиш усміхнеться собі в усок та йде далі, в сопілоньку ви́фівкуючи, теплого вечора, темної ніченьки дожидаючи...

От і Юрій!.. Сонця Великого празник предвічний!

З незнаних країв, з-понад мір'я невідомого принесли гуцули честь цьому празникові і, як грань темної ночі, бережуть із покоління в покоління. Повмирили старі боги, нові народилися, – а сонце все лишилося сонцем, а плоть плоттю. І тому – як зможе́т ци у силу сонічко добре і днинка продовжит ци май-май – востра кров приливає гуцулові до тіла, і святкують сини природи спільне свято з матір'ю посполу. Зиму – перебувають, літом – набувають ци. Юрій літечкові відчиняє ворота – тож чолом Юрієві!

І маржинка святкує. Весь добуток гуцула в маржині. Без неї гуцул ніщо, з нею – все. Заможність рахується на голови скота або на сіна́. Про ґазду кажуть, що він «у двадцятєро сін стоїт» – і це вже повна міра заможності. Зустрі́вшись, гуцул, по привітанню, питає: «Єк маржинка?» Жебрак простибіг проговорює: «За ваше здоров'є та й за маржинчине здоров'є». Півзими жиє відлюдно гуцул у зимарці – бо так на маржину ліпше; півліта жиє відлюдно гуцул у полонині – бо так на маржину ліпше. Тисяча приміт, тисяча заговорів, чарів, примівок – все то для маржини, ради неї. Як хто хоче допечи кому,

то закликає на маржину; як хто хоче приємність кому сказати – бажає добра маржині: «Аби кожда вам чинила по двоє, корови та вівці велико манни давали, прудко множили си, пишно котили си...»

І Юрій, цей поворотний, приворотний празник – весь у ворожінню. З далекого загодя пам'ятають гуцули на цей день. Ще на свят-вечір, коли пеклося й варилося до святої вечері дванадцять страв, брала ґаздиня з усіх мисок по ложці, пекла з того всього книшик та й ховала той книшик аж до Юрія. Ще на Благовіщення ходила ґаздиня до мурашковини і клала туди сіль, булки кавальчик, а відтак свої бовтиці, пацьорки, чепраги і присипала того все землею аж до Юрія.

А в Юрійове надвечір'є, лиш запало так май трішки у ніч, гори в сутінь повилися, долини поглибшали і Черемош почорнів – дивний малюнок забачила Маруся.

Саме всі в плебанії сіли вечеряти. О. Василь оповідав щось нудне й нецікаве, як нараз Маруся, несподівано глянувши у вікно, закричала:

– Пожежа десь! Горить!

І так переразливо скрикнула, що всі посхоплювалися з місця. Підбігли до вікна.

Дійсно – по тім боці Черемоша, у Задуреків, горіло. Пишне зарево червоно-золотим півколом здіймалося угору і кидало криком у темні небеса.

– Пху, як же ти мене налякала, – говорила стара їмость. – Та яка ж то пожежа? То Юрія завтра.

– То що?

– Та палять гуцули ватри глогові – від того маржині, кажуть, добре.

Тим часом коло другої оселі запалало ще більше огнище; далі коло третьої, четвертої, – і скоро всі гори, кільки було їх доокола, засіялися вогнями, задрижали червонястими, золотими променями.

– Як у казці... – прошепотіла Маруся.

Коло вогнів ворухнулись, видко, люди. Часом якась постать заступала костер – і тоді доокола бризкали затушовані снопи. В Черемоші дрижали й ломилися золоті мечі.

– Як то красиво!.. Я побіжу, – і Маруся скочила з місця.

– Але куди ти? Чи не здуріла часом? Таже ніч надворі.

– Ну, то що як ніч?

– Ще зачепить хто по дорозі.

– Кого? Мене? – і в голосі Марусі було стільки здивування, що о. Василь махнув рукою.

– Нехай біжить. Се ж уперше вона бачить Юрія у гуцулів, – вступалася стара їмость.

– Я теж у перший раз буду святкувати Юрія у гуцулів, одначе мене анітрішки не кортить бічи кудись стрімголов. Навпаки: се треба поборювати, і я буду старатися всіма силами скасувати сі поганські звичаї. Бо то поганство.

Маруся вже не чула дальших наук. Накинувши хустку на голову, байбарочок старої їмості на плечі, вже бігла царинкою коло церкви до найближчої своєї сусідки і найліпшої приятельки – Анниці Дим'янчукки.

У Дим'янчуків саме запалювали ватру. Штефан приніс давини з-під маржини, підкладав під гліг, а жінка тримала скіпку з вогнем. Побачивши Марусю, закричала:

– Ой їмостечку, Біг би вас укрит від усекої прички! Ану-ко підкладайте цесу ватру своєв ручков: маєте руку шесливу, та й через вас Біг нам маржинки, ади, при-множит.

Штефан, присівши, кивав привітливо головою. Маруся взяла з рук Анниці скіпку з вогнем.

– Де маю класти?

– Усуда та утсуда, їмостечку, – з чотирьох усіх боків. Казав бих «синку», та не вільно, – і Штефан підіймав топорищем гліг.

З якимось священним трепетом підкладала Маруся вогонь. Таїнство обряду захоплювало.

Суха трава спалахнула. Затріщали, закрутилися на вогні дрібоцькі галузочки, закурився дим. Штефан з Анницею шепотіли:

– Аби тільки було маржини, кілько має бути попелу з цього курища... аби жедні уроки маржинки нашої не ловили си, ек сего глогу нічого си не ловит...

І їх голоси спліталися з димом, іскрами приоздоблювалися і летіли високо-високо, в чорне небо, до старого гуцульського бога. Марусю обхоплювала урочистість хвилі, солодка близькість до таємного ритуалу; здавалося, що може вірити і вірить, як ці гуцули.

Ватра палала, розкидаючи фантастично вирізаними плямами доокола, щохвилі їх міняючи, творячи нові. Хлопчик-пастушок зіп'явся на воринє і з якоюсь не то радістю півсвідомою, не то страхом дивився, застигши очима, в саму глибінь таємної, чарівної ватри. З переляком, осадивши глибоко в толуб голови, дивилася на вогонь маржина і не вимахувала хвостами. А серед тої всеї незвичної обстанови тонесенька, гей ґаджучка, чомусь радісна, чомусь усміхнена стояла молода їмость. І мінилася лицем в цілующих, червоно-золотих смугах. Скакала би через цей вогонь, співала би, жертву би приносила!

Штефан відійшов трохи і уважно стежив – в який бік більше хилиться дим з курища. Стовп віявся в усі боки, але так, здавалося, що навертає от ік би бирше на Волощину. Кємував собі з того Штефан, що на там-тім боці, за ріков, тра пробувати.

«У кого ж би? З кого ж би то маржина на нас мала переходити?» – розкидав головою і не міг дорахуватися.

Все в першу весінню цю ніч мало значіння, було насичене чарівною силою віщування. Той, хто установив цей обряд і вшанував, не хотів і думати, щоби хоч щось могло пропасти дурно. Все говорило, все давало знаки, все ворожило – треба лиш було розуміти цю мову.

Спалахнувши високо, мов одразу пожерши, вогонь почав поволі пригасати; десь в однім місці, на сухій гіллячці зможеться, лизне

жвавніше – а потім жовкне, золотіє, поникає. Пишна грань мов ворушилася, мінячися блисками й світлами.

Уважно приглядався Штефан до ватри, і як лиш пригасла вона стільки, що не було поломені, кивнув на хлопця:

– Ану!

Хлопчик скочив з вориння, борзо розіклав і, гейкаючи, погнав худобу через грань. Корови жахалися, виставляючи вперед ноги та дужим рухом мотаючи з сопінням головою, але потім, широко переступаючи ногами, бігли через грань до загороди.

– Напаслася! Напаслася! – радісно підкрикувала Анна.

А ватра тим часом гасла, мертвіла грань, темнота ставала смілішою. Та Штефан, як тільки перейшла остання скотина, набрав із купи оберемок глогу і кинув у мертвіючий жар. Пригасла на хвилюку ватра нараз з новою силою залопотіла, заборюкалася, веселими зигзагами просвердлюючи тьму.

– Підкидай, – коротко сказав Штефан жінці.

– Нічо, нічо. Мемо з їмостечков підкладати вбі^[13]. Сідайте, прошу. Не дуже сідець файний, але най буде, – і змахувала запаскою ковбочок, що лежав збоку, і просила Марусю сісти.

– Тра підкладати цесу ватру, аж докив когут не запієт, бо то, ади, проти чередінниць, проти відьмий тотих.

– І то всюда будуть вогні тримати аж до півнів?

– А всюда. Бо то відьма ласа сеї ночі ходити за молоком та й гет би зопсувала корову анінащо. Ото Штефан пішов також проти чередінниць кидати кецков. Бо вна, відьма тота, страхат ци, ади, того та й гляба їй приступити.

Штефан відійшов убік. Брав заготовлені «кецки», обвивав їх сухим сіном, запалював і кидав, кілько було сили, вниз по царинці.

– І-і-і-хха!.. – кричав при тім таким голосом, що не треба було бути й відьмою, аби перелякатися.

Кецки скакали, як невидані вогненні звірі, і, здавалося, свистіли проразливим свистом. Наскочивши в польоті на купу зікладеного каміння, підлітали догори і відразу гасли, розбризкуючися тисячами

іскор доокола. Маруся плескала в долоні, як дитина, і тупотіла ногами, регочучи, тішачися й скачучи від радості.

І довго сиділа потім, час від часу підкладаючи патики в огонь, задумчиво слухаючи, як Анниця оповідає усяке ворожіння на Юрія.

– ...А витак попіл, що то, ади, з сего курища позістане, тра розсівати царинка́ми. Маржині добре си робит ви'^[14] того на усеке. Сира́ така буде, йк глина, а вівці мут обростати, йк земня травов.

Маруся двоїлася, слухаючи й дивлячися. Виростали таємні образи нерозгадані з вогняних язиків, тріщало і гілля, оповідаючи казку передсмертну, і билися лицарі, криваві королі поблискували скіпетрами, і мінилася зізда на безціннім уборі молодої цариці. А з-за костра, прориваючися через гостре полум'я, доносилися слова:

– ...Треба ще перед сонцем, бо то би не файно було, єкби хто завидів. Голіська меш бічи, от їк мати породила. Назбирати зілля Юрочка, а витак до мурашковиня до того, що то на Благовіщенє закопуєт ци усечіна. Тото си вибирає і даєт ци сіль з тов булков маржині, а до того ше дрібоцько посічет ци тот цвіт. Та й си примов'єє при тім: «Даю ті манну з усього світа, що мурашок наробив, що тут наносив – та й би моя голубаня так ми з усіх свіків молока носила та й так аби старала, єк мурашок си старав». А витак доїти тра корову через тот пацьорок, що си викєгне з мурашіня, та й так видоїти, щоб ані-ні молока не позістало. Бо то є така ворожка, що ме корова цілий рік давати тільки молока, кільки го' дасть на Юрія самого. Та й тому маржині підкладат ци перед цим днем сіна побогато найліпшого, та й живит си добре, та й все.

Вже на плебанії почали непокоїтися, що так довго нема їмості. Стара пані казала Оришці піти пошукати, але та не фатигувалася йти далеко: стала на перелазі та й загукала, як на черево:

– Ї-мо-стеч-ку, го-о-ов!

Та так старанно, що старша пані аж знетерпливилися й вийшли до перелазу.

– Та що це ти гукаєш на їмость, як на корову? Посоромила би ся. Не піти та не пошукати!

– Та вони у Анниці – де би їм ще бути.

– Ну то що з того? Треба піти ґречно попросити, а не так галайкати на все село.

Оришка побігла, ляпаючи босими ногами.

– Їмостечку, любі! Там старі їмость такі лю-юті-і, шо аж пудно си дивити, бігме. Ідіт скоріше, бо вже ків тримают, мут бити.

– Ти не лякай, а сідай ліпше підкладати.

Оришка не давала себе довго просити, присіла перед ватрою і, ломлячи дрібно гілочки, любувалася, як вони спалахують. Потім зскакувала і, щезаючи в темі, кричала:

– Чкайте! Я знаю, де ще є гліг. Бага-ато-багато! – і за кілька хвиль тягла оберемок нового пруття, сикаючи, як залізе котра колючка у тіло.

В тихій бесіді, в гляданню мовчазливім тайн неговорених серед царства вогню минула ще яка година, аж сама Маруся згадала нарешті, що таки треба йти додому. Напустилася на Оришку:

– Ти пощо прийшла? Пощо тебе післано, га? Аби їмость до хати вести? А ти сама бавишся?

Оришка реготала.

Ішли потім вузьенькою стежечкою, лізли через воринє. Дим'янчучка кричала Оришці услід:

– Прийди завтра будза їсти!

– Не требую!.. Я ґаздівська дитина! – відгукується Оришка, і голос її, дзвінкий, гострий, свердлує вухо.

– Який будз? Що за будз? – питала Маруся.

– А то, ади, завтра, на Юрія, по раз перший вівці си доят. Зара' молоко гледжиют, та роб'є будз, та несут до церкви разом з колачами перенними. А витак тото світє ^[15] та дают кому бінному, аби Бога молили та просили, аби вівці давали бирше молока. А я не требую тими будзами – ци я не маю шо їсти? Ой га!

Ішли, близько притулившись одна до другої, в нічних потемках. Близькості хотілося перед цими темними несподіванками, в свіжій вогкості першої весінньої ночі. Маруся кріпко цілувала Оришку.

– Що се мені цілуватися так хочеться нині?..

IV

Прийшов Юрій – і розрішив. Сказав: «Плодіться, і розмножуйтеся, і наповняйте землю, радуючися», – і жажда життя, жажда любові, жажда єднання розлилася в повітрі. Нею дихалося день і ніч, нею переситився напитек, і хліб, і тогорічний овоч. І всюди, де сила, де природа, де творці, – там широкою рікою розливалася вона, перетворюючися в поезію, в радість, в саме життя. І Маруся відчула це веління, але не зрозуміла його. Щось прийшло. Живіше забурхала кров у жилах, око заблищало, хтось велів бігати, співати. Неясні думи, неясні бажання заворушилися в грудях, звідкись налітало зітхання, мимолетний сум – а потім знов хотілося дзвінко реготатись, повиснути старій їмості на шиї, пеститися, як кіточці.

І було солодко... Спочатку...

Але ріс і повнівся місяць десь за горою; світло-зеленим хором grimнули нараз пісню нові бруньки на деревах; земля запишалася материнством... і легіні фуркали потоками, як молоді олені, викликаючи дівчат; і яку червонішу фустку надівала молодиця в свято, а пацьорків стільки чіпляла, що аж шия вгиналася, – і Маруся все частіше й частіше попадала в задуму і тихий сум. Щось росло, виростало, кликало кудись, а хто кликав – не знала, не уміла відгадати.

Хтось могутній ходив селом від хати до хати і сіяв одуряючим зіллям. Підійде, кине у відчинене вікно і йде собі далі, а від того зілля шаліють веселим солодким шалом люди, множитися хочуть, вічність творити. І земля пристроюється на празник єднання, земля вагітніє, земля родить, земля велить бути собою всьому живущому. Чари, чари, чари весняні розіллялися темним небом зоряним нічним, першими цвітами яблунь і слив, рожевими хмарками на сході і темно-пурпуровою, наливою жагою пеленою в час західній.

А Маруся ходила в незрозумілій тривозі, шукала – і не могла знайти. Ішла двором – з-за стайні випорхувала, як пташка

сполохана, вся зашарівшися, Оришка і лопотіла босими ногами, а через вориння штрикав хлопець і, згинаючися, біг у корчі.

Сідала під старенькою дзвіницею дивитися, як сонце заходить, а внизу, не бачачи нікого за густою вербою, шепотілися... Мужеський голос, стримуючи схвильовання, говорив, перериваючися:

– А я ті то все дарував... Єк ти з Васьком заходила собі, – я ті дарував. І з Федорчуковим колач єк розтегали на пальцях, – гадашми не видів? А я й то ті дарував...

А повний грудний набалований голос жінчини, мало стримуючися, дзвенів і дрижав вабливо:

– Фе! Було би не дарувати. Я ті кажу, шо з тобов нічо в нас не буде, та й іди собі гет.

Але ніхто не йшов геть, тихли згодом слова, чувся шепіт і довгий, щемливий поцілунок...

Могутньо співала природа! І діти її знали, що вона співає, квапилися виконувати її приказання. Без намислу, без рахунку, як птиці, і пчоли, і цвіти. І лиш Маруся ходила неприкаяною в тім чаді, серед тих екстаз і не знала, щó з нею діється.

А як зіходив над Добушінками млосний місяць, таємний властитель приливів, притягань, як натягнув свої струни і тоскливо задзвенів мелодіями покликів і питань, – гострий неспокій заповзав у душу Марусі. Простягалися стомлені в самоті руки, заломлюючися в гнучке коло, вигинався в солодких хвилях стан, а уста розкривалися, пили холодне повітря, принесене хвилями місяця, пили й не насищалися.

І міцно в таку ніч тулилася Маруся до свого попа, жадібно й гаряче цілувала. Піп сопів, розпалювався, довго возився коло жінки, а потім, відвалившись, засипав у ту ж хвилю і хропів. А Маруся, півголодна, роздражнена, довго лежала, вся в огнях, і хотіла стогнати. Засипляла під ранок неспокійним, жарким сном, до пізнього потім не вставала з ліжка і виходила аж під обід, стомлена, вимучена, з великими синцями під очима.

Запитливим оком поглядала стара їмость то на сина, то на невістку. О. Василь червонівся і потупляв очі в таріль, а Маруся, не розуміючи, як загнана ланя, дивилася великими очима кудись далеко-далеко.

А приходила ніч, знов вставав проклятий мучитель-місяць і, мов злий чарівник, трубив у свій ріг, кличучи до жажди, до польоту, до усолод, і простягав руки, тайну відкрити обіцяючи.

...Сюди... сюди... шепотом-шелестом шуварів на високих полонинах, шумом потоків, свистом вітру в смерекових сиглах обпою, обвію, засиплю цвітами, дзвоненням крапель...

...Тихою вільною вічною казкою я обів'ю твої скроні рожевії, з слів і таємних заклять зачарованих буду сплітати вінки срібноцвітнії, тайни розкрию гірських моїх схованок, зроблю тебе Чорногори царицею!

...І царевич полонинський прийде з топірцем блискучим, свисне, крикне по-легінськи – гори-доли затріпочуть! З пістолета-двійки стрілить – що аж кінь спряде ушима, і ухопить тя, царице, понесе понад верхами, понад прірвами, лісами, понад тими потоками, що рокочуть вдень і вночі, що манять дівочі очі.

Ге-е-е-ей! Злітайтеся, орли! Викрешіть вогню з скали тими крильцями із криці для гуцульської цариці! Та запалим ватру, пишну, дивну, чудно гожу, щоби на три світа ясно, щоби красно, дивно щасно!

...Розстелю, постелю, приголублю дорогую... обійму, притулю, до півсмерті зацілую. Заспіваю, вколисаю, снами казки спеленаю, місяць в хмари заочу, вітром тихий сон примчу... Спи, моя царице красна... спи, кохана зоре ясна... спи під тихі шепти гір, береже твій сон простір... Спи і сни солодкі сни... спи, моя царице, спи...

...І заснули з нею гори, повились в туман ізвори, ніч притихла, хвилі стали, тіні світла вколисали. Лиш ген-ген, не знать далеко, там, де в синь верхи повиті, тужно, тоскно, мелодійно грає гуцул на трембіті...

Що творилося з нею по тих піснях нечутних, по тих снах неснених, по тих думках недуманих, по тих злобних, жорстоких, безумно-солодких і прекрасних покличах, – не могла би уповісти. І тужила би, тужила, русою косою шию овиваючи, і причитувала би над кимось помершим. І шаліла би в танці безумнім, при вогнях, обнажена ціломудрено, жаглива при огнях – і молилася би, на холоднім каменю священного підземелля, в чорних шатах вклякнувши, без світла, без празника.

Тісно... Тісно й душно в нудній плебанії. Нудно зі старою Гафійкою, нудно з одноманітною в любові бабцею. Ішла б і йшла вгору по місяцевій срібній струні, грала би на невиднім і невиданім інструменті і, мов лунатик, вдивившись у місяць, усміхаючися, ходила би з верха на верх, а гуцули дивили би ся й чудувалися: «Шо то, варе, най си преч каже, лешує кичерами?..»

І кінчалося те все рясними безпричинними сльозами. Падала головою в подушку і мочила її, гейби дрібним дощем. А стара їмость не знала вже, на яку й ступити, яким духом дихнути.

– Що тобі, моя ясонько, що тобі, золото? Чим тебе скривджено, чим уражено? Скажи ж мені, рибонько, скажи, донечко моя, втіхо моя, скажи мені, чим тебе рятувати, чого тобі бракує?

Але що могла відповісти Маруся, коли вона й сама не знала. Не знала, чому палять її місячні ночі, чому зове невидимий голос, чому в журкотінню струмка чуються шепоти, а в шумах смерек сопілкові, флоєрні ноти. Що їй бракувало? Нічо. Достаток, свобода, безклопітність, молодий муж, за котрого йшла, не відчуваючи відрази; добра, на-світі добра свекруха, милі люди, любі верхи, – чого ж їй бракувало, ну, чого?

І, лиха сама на себе, казала, що більше так не буде, що то від безділля, з жиру. Казала собі, що з завтрашнього ж дня почне працювати по господарству і забуде дурні хвилювання. Але безсонна ніч приносила під ранок тяжку, розломлюючу втому, нило молоде тіло, руки не підіймалися навіть учесатися.

Борзо йшла весна цього року: на бистрім коні приїхав свят-лицар Юрій.

Ще Чорногора вся була в снігах, і, піднявшись трохи вище на ґруник, можна було бачити блискучі шапки, і в лице повівав прозоро-зимний вітер, а внизу вже так потепліло, що хоч купайся. І Черемош так борзо очистився, опрозорів, і зелень так буйно й відразу розвилася.

Наближався Великдень.

Клопоти передсвяточні уйняли трохи неспокою Марусі: не було часу. Хоч усе робилося, власне кажучи, само, а проте все ж і на Марусину долю випало чимало праці. А тут іще, мов на біду, навчила Анниця писанки писати, – і Маруся ціла потонула в цій цікавій забаві. Двадцять горнят і мисочок відразу було запаскуджено усякими жовтилами, зеленилами, красилами, чорнилами; у всіх наймичок кінці носів були пофарбовані, а сама Маруся, випадало, більше була подібна до папуги заморської, як до високоповажаної жони пастира душ. А сидючи над гранею і капаючи туди з незручності воском, вона так наїдалася того незносного чаду, що очі рогом лізли, і довший час не могла прийти до себе та блимаючи очима, крутилася по хаті, як дурна вівця.

Але зате, як привчилася трохи, дивувала усіх своїми писанками.

– Йой, їке ж то ладне! – вигукували наймички і просили кожна собі наперебій. З радістю віддавала Маруся, і любо їй було знати, що таки й вона щось уміє та ще так добре уміє. Написала ще більше, ще ліпших, положила до кошика і побігла до своєї професорки похвалитися.

Дим'янчучка була задоволена з учениці, дійсно похвалила, а при тій спосібності оповіла цілу історію, звідки пішли писанки на світі. З якимось надзвичайним зацікавленням слухала завше Маруся усякі оті гуцульські оповідання, повір'я й приказки. Розкривали вони перед нею нові світи в туманах невідомості, квітли квіти незнаємі, плелось рожевеє марево. Потім кілька днів блудила Маруся в казкових підземеллях, передумувала свої мрії, волічкою^[16] шовковою їх

оплітаючи, позліткою позлочуючи. Фантастично проста різьба народної фантазії знаходила якийсь короткий приступ до її душі і заволодівала нею цілковито. Щось було в тім і рідне, й невідоме, і солодке, й страшне.

– Та й доти буде світ стоєти, докив люде мут писати писанки та вогні на Юрія палити. За високими грунями, за шумливими потоками, дес далеко, не в нашу думу, у безвістях безвістенних, у темнім ізворі на дванацітьох ланцюгах сидит найстарший ірод – Пекун, прикутий до чорної скали. Сидит – і єк день, так ніч ірвет си з тотих ланцюгів, уриває, ади. Та посилає юдів, ослужалих своїх на земню: «А йдіт ви, юди, йдіт ви, ослужалі мої, довідайте си – ци ше говорє люде до себе, ци ні, ци гнівають си помежи собов, ци ні, чи шенуют дєдя та й неню, ци братя й сестри не ворогуют із собов, ци сусід на сусіда не закладає. А ци пишут ше писанки та ци вогні палє на Юрія?»

І долітають юди тоті, перегледають, а єк назад приходе – вповістуют: «Ой біда, біда! Сповідает ци ше люде і мирно межи собов живут. Та й дєдя-неню шенуют, та й брати з сестрами мирно межи собов живут, і сусід на сусіда не закладат. А писанки пишут іще люде, й писанчері ходє, й кокуцарі, та колєдники. Та й вогні на Юрія ше палє».

Та й тогди Пекун тот плаче гірко, говорючи: «Ой, не скоро, варе, ше цес світ ізгине!» – та й зелізе тогди на нім си потужат. А єк гнівають си помежи собов люде та си сварут, ба того, ба сесе – тогди май легше стає іродові у ланцах, смієт си тогди. А от ік не станут люде писанок писати та на Юрія класти вогнів, – ізгибне світ цес і памнеті по нім си не лишит!

Щось передчувала народна душа, що прийде чєс – і не мут уже більше писанок писати: у Косові на фабриці їх нароблять. А відтак мине потреба і в писанках самих, і в тім, щó викликало їх писання. Згинуть повір'я й віра з ними, не стане гуцулів з їх оповіданнями, ношею й культурою минулих віків. «Згибне цес світ – і Пекун розкуєт си!»

Але настане інший світ, на Пекуна нові ковачі скують нове залізе: з розуму людського варене, доброю волею бгане, чистим сумлінням щеплене!

V

От і Великдень!

Минула «бечкова неділя». Нахльостували гуцулки свою їмостечку по плечьох прутем, приговорюючи шепеляво, як до дитини: «Не я б'ю, бечка б'єт. Віннині за тиждень Великдень».

А легіні з дівками так хльоскалися попід церквою, що кожухи тріскали. Не одна та й не один пішли д'хаті з доброю смугою через лице.

Минула й живна середа. Кокуцарі бігали з галасом та реготом селом, ставали вряд під хатами й кричали щодуху:

Грійте діда, – дайте хліба!

Грійте діда, – дайте хліба!

Грійте діда, – дайте хліба!

Аби вам овечки!

Аби вам єгнички!

Аби вам телички!

А ґазди виносили кокуци та обдаровували дітву, а дівчаткам давали до того ще й сіль лизати, приговорюючи:

– Лижіт-ко, лижіт, дівочки! Може би так Бог дав, аби нарік мої овечки чинили єгнички.

Село принаряджувалося, приоздоблювалося. Ґазди опоряджували свої оседки назверхє: вивозили гній з подвір'я, обкутували маржину, чистили кошери, назношували сіна та нарублювали дров на цілі сѣтки^[17], бо якби рубав дрова під час свят, то би птаха кукурудзи рубала.

А ґаздині давали лад всередині хати: мили столи, лавиці, ослони, мастили припічки, опецьки, учічковували образи зіллям, та

писанками, та голубцями; робили «дідів», зв'язуючи кукурудзяні шульки у гушму хвостами та рівненько вниз обтинаючи чівки, відтак, поплівши з шумеління кіски, завішувати на «бегариках».

Мився посуд у шафці та в намиснику: усі тоті миски, глеки, черсаки, боклаги, горщета, пугарі, блехівки, колачі, що так вигідно виснуть на руці, аби мож і наливати, й випивати. А ґазда – тот прикрашує стіну: чисто випуцував^[18] топірці, тобівки старовіцькі блеховані, порошниці, гарапники, які файніші дзьобні; дав порєдок стрюбі – отим кресам, пушкам та пістоletам, бо будуть у роботі через цілі сетки, а поки що мають хату закрасити; повісив рєд конєчий на клинках, тарниці зі стрєменами, аби кожне виділо, що не без шкап'єти си жиє.

А ґаздиня вже вчиняє паску. Місить тісто з побожними думками, стараючися гнати від себе всяку злість і нечисть. А як пора уже ставити паску у піч, виходить ґазда з хати, – то він має не пускати нікого: докив паска в печі, нікому не вільно входити, бо би врік.

Ще хвилька – і чутно то там, то там, то там вистріли селом: то ґазда, заглянувши знадвір'я у вікно, бачить, що вже суне жінка паску в роззявлене жерло печі, і бавкає тоді з пістоля. А ґаздиня любо приговорює до паски і просить: «Йка-с лізеш у піч ладна та гладонька, така аби-с і вилізала...»

І Маруся захопилася водоворотом тої усеї передсвяточної суєтливості. Пов'язалася білим рушником, мов наміткою, і з великим трагізмом колотила, мішала, рідила, коштувала всякі масти й омасти. Щохвилі підбігала до бабці запитатися – чи досить муки, чи не мало цукру, чи не густе, чи не рідке, і в дев'ятох випадках з десяти кінчалася на тім, що бабця брала миску в руки й робила сама. Правда, Маруся протестувала і то навіть дуже голосно, пищала, вириваючи з рук, але врешті корилася.

О. Василь, заморочений службами, обтяжений людськими гріхами, що тягав їх на собі тепер тисячами, ходив завжди злий і роздратований. Кричав на паламаря, на дяка, гуркав на гуцулів, а

коли в плебанії бачили, що він іде вже додому, – всі стрімголов кидалися, чим би йому запхнути горлянку скорше, аби заспокоїти.

Уже вигнали ґаздині з хати божку посту, що на збиток людям апетит наганяє – їв би, та й їв, та й їв. Шурхаючи лопатою по всіх кутках, приговорювала Анниця:

– Ей ти, нетленна божко! Іди собі надвір – вже тобі тут не вольно бути ані раз.

А відтак здіймала з себе пояс і перев'язувала греди у куті, над ложем супружеським.

– Не зав'езую греди, але себе в'езу з ґаздов, аби-смо жили, їк дотепер. Та шоби він не міг другій дати, а друга йому, аби лиш зо мнов і жив, і ґаздував, і не дав си нікому ані перемовити, ані переговорити, та й нас аби ніхто не розірвав, як цесі греди з цим поєсом ніхто не розірвав.

Таки боялася трохи за свого Штефана. Хоч і був то солідний ґазда і ніби не заходив собі ні з ким, тримався своєї Анниці, але – все ліпше, як безпечніше. Бо то біда не по камінню ходить, а по людях, щезла би.

Наступала тривожна хвиля – витягати паски.

Перехрестившись разів, може, сто і штиринацять, посягла Анниця у піч і тремтячими руками витягла першу паску.

Все, що було живого у хаті, навіть кітка, сунуло до припічка. А на нім – дишачи теплом в усі боки, красувалася пишна перша паска. Перша паска!

Є що показати на столі, є чим перед людьми похвалитися, є про що говорити цілий тиждень. Уже зарані уявляла собі Анниця Одокійчине лице – як вона увійде до хати і насамперед зиркне на паску.

– Ой, у тебе, Анничко, паска нівроку. А в мене шош сего літа не так...

А у неї так щогид^[19]. Бо одно – не вміє, а друге – не-харна, а коло того тра охайності.

І, зложивши руки напереді, скромненько вимовить Анниця:

– Ей де, кумочко!.. От так, аби-аби, – а в самої аж рот до вух хоче си розкегнути.

Повитягала менші паски, повитягала перепічки. Трошки потривожилася була, як тягла паскєвник: натикано в нїм глухим кінцем яєць стільки, скільки є душ у хаті. Та котре яйце трісне, – та душа має вмирати сего року.

На щастя, усе було ціле. Словом, не знала вже Анниця, як і радуватися. І сама стала така добра, що сорочку би попросив – віддала б. Та що! Навіть Штефан, завше суворий і мовчазливий, мов посвітлішав і, задоволений, сидів на лаві. Хотів курити, але жінка не звеліла: каже, що не вільно. Ну, як не вільно, то й не вільно.

Пішла винесла дорінник із комори. Е – то не простий дорінничок був! Брат Анничин, що у Космачі сидить, канцер був до таких робіт: таке вдасть, як схоче, що вже раз. А над цим дорінником сидів був щось місяців чотири – але ж бо й виробив! Хоч би королівна сама несла паску до церкви у сім дорінничку, то би си не повстидала! То вже ті був вицвекований, та пацьорочками побиваний мудро, та й ще раз мудро. Давали барана Анниці за цес паскєвник, але де!

Тепер почала його опоряджувати. На сам спід дору поклала хліба, худоб'єної паски, сира букату, ковбасу, рак-ву з маслом, солонину, яйця, а між ними сире одно – бо то проти згаги добре. Флєшу з тов водов, що яйця си варили, – від очей помагає; збоку натикала хріну з косицями, часнику і всього-всього, що треба.

А опорядивши паскєвник, поклала його в одно вухо бесаг, а в друге – першу паску, перепічки, свічки, кусні, солонини, буджениці. Штефан важив тото на руці, довго похитуючи, з серйозним лицем; Анниця запитливо дивилася.

– Шош... от ік цесе переважає.

– Йке?

– Аз дорінником. Тра шош докласти.

Анниця докладала, а Штефан знов важив на руці.

Нарешті бесаги виважені, завішені на кілку, хату опоряджено, все готове. Лягають спати. Там того спання буде – от, аби очима кліпнути. Як у верхах сидять ґазди, то май опівночі встають, бо докив си вмити, докив си прибрати, докив ґаздиня дівкам волосє опорєдит, то вже, диви си, чєс і до церкви.

А церква – уже прибрана, прикрашена: дяк з дячихою та з дяченятами і паламар з тою ж гієрархією вже доклали рук, що й самі любуються тепер на свою роботу.

Днина обіцяла бути файною. Добрим світлом розсипалося сонце по ясній зелені трав, грало на ніжних нових пуп'янках смерек; де-не-де вже й дерева були в листочках, а поважна задумлива зелень старих смерек давала тло. Тихо стояли гори, мов говорячи: «Бачили ми, бачили... бачили не раз... Ще й не те ми бачили... ого...»

Вже починала з'їздитися гуцулія. По всіх пляях і плаївках зачервонілися сардаки, фустки, мов по величезнім зеленім мурашковінню порозповзалися черлені комашки. І обличчя у всіх радісні, веселі, кричать усі дзвінко та голосно, цілуються mocno, зі смаком. Аж нема де коням ставати коло церкви – тільки їх напратало си.

Паламар навив цілий оберемок витиць і тепер продає; люди купують, ліплять на паскєвники. Обділюються всі взаємно дорою з приговорами, з бажаннями всього найкращого, з ласкавими усміхами, цілуючи одно одного по руках.

Маруся стояла на узгір'ю, і в неї аж дух захоплювало. Перший раз в життю бачила вона таку картину, і хотілося самій упасти на коня, крикнути так, як оті гуцульські амазонки, і летіти, летіти, щоб вітер у вухах свистів, щоб іскрами з-під копит дорогу собі освічувати.

Але найцікавіше було ще впереді: се два багачі найбільші криворівські. Один по цей бік ріки сидить, а другий на тамтім боці, але до бері їм разом. І щороку, як сусіди, ставлять вони паски рядом, разом їх ксьондз святить, разом зав'язують у бесаги, разом сідають на коней – і от тут вже починається.

І хоч усі зайняті кожний собою, але в ту хвилину, коли тихим кроком виїждять на дорогу Харук з Якіб'юком, – все зупиняється і завмирає. Заповняють цминтар, лізуть на воринє, на верби і то не хлопчища, а ґазди; дерево ломиться, все, що йде-їде дорогою, стає осторонь: то значить Харук з Якіб'юком женуть! Але як!.. Очі рогом у коней лізуть, нім вони цей кавальчик до бері перелетять.

От і тепер... Не спішачися, по-ґаздівськи зав'езують у фустки багачі свою свіжість – але мощно! Бо зара' не буде вже чєсу дивити си за пасков. А якби згубив – ого! Сміху було би на ціле село – та де! На цілі гори!

Зав'язали. Перекинулися словом-двома – от так, про шо-будь. Відтак приклякнув кожний, повагом, не кваплячися.

Ідуть... Зводять коней на дорогу, бо церква повисоку. Один другого ґречно вперед пропускає...

От уже на дорозі... Подали один одному руки. Останнім нервовим поглядом пробігають кожний по своїм рєді: чи все в порядку, чи не сповзе тарниця, чи не станеться прички якої. А потім – мовби сила неземна підкидає їх обох – зскакують на сідла один з другим. Рвонули коні! Каміння, болото бризнули з-під копит. По товпі мороз пробіг. Гейкають, присідають, кричать щось незрозуміле для самих себе.

А багачі вже далеко. Вріши в сідла, пруть, не розбираючи, чи є хто на дорозі, чи нема: не встиг утекти – сам винен. Зуби їм затиснуті, руки аж заклакли на вуздах. Летять – мов чорти від води від свяченої.

А товпа – живе з ними й за них. Ахкає, коливається, мов поле від вітру. Десь заїдуть коні на хвильку за горбок, за купку смерек – мов затріпає хто товпою, розриваючи її в кусні.

– Е-е-е-е-е-е... – частить якийсь гуцулик, себе не пам'ятаючи. От стоїть собі у лисій киптарині, убогу свою пасчину тримає під пахов; може, зроду й не бачив коня на своїм подвір'ю, – а горить, усе забув, нічого не бачить. Настоптав дитині ногу, здусили, змняцкали йому паску ліктями, а він лізе комусь на шию, на спину, витягається увесь.

– Ой не дай си, не дай си, не дай си, не дай си, – і разів з двадцять викрикує це «не дай си» з найдивнішими інтонаціями і електризує своєю екстазою і без того вже наелектризовану товпу.

– Ой, брачкику Васи'!.. Ой, брачкику Васи'!..

– А ігій на тебе! Та ббий коня, ббий! – і се «ббий» вимовляється з таким притиском, наче там сто «б» стоїть.

От уже на закруті коні... От уже, може, яких п'ятдесят до шістдесят кроків до бері. Що робиться з товпою – годі вповісти! Забули про церкву, забули весь світ. Та що! Сам єгомость забув про решту пасок та так і застиг із кропилем у руці.

І шарпнулися, хто міг, вище, д'горі – щоб видніше. І бачать, що лупцює, лупцює коня Якіб'юк, але де!.. Скок за скоком, поволі, але твердо, невпинно, з залізною силою випирає Харук своїм конем дорогу. От уже його терх коло голови Якіб'юкового коня, от уже фіст... От уже він коло бері, але не може повернути – лиш раптом, підскачивши високо та тріпнувши обома руками, кричить дико в торжестві – дає всім, всьому селу, всім горам знати, що – він випередив у сім році! Не дурно кохав коня, випасаючи його на ліпших травах, не даючи важкої роботи. Будуть сусіди приходити, дивувати си, чудувати си...

Заревла, загоготіла товпа. Довго ще не могли отямитися гуцули та кричали, доказуючи щось один одному. Вже доспівав піп молитви, вже дяк повідбирав до коша, що належне, і пішли вони до церкви, а гуцулія все ще непокоїлася, мов схвильоване море, вигукуючи, розмахуючи руками.

...І, мов зачарована, стояла Маруся й дивилася. Чи то сон їй сниться, чи то казку лицарську хтось оповідає? Але се був не сон і не казка – лиш гуцульський Великдень!

VI

Минув Великдень – і якось одразу настали теплі дні.

Скінчився період боротьби початків, шаленої битви скованих і схованих сил, коли все живе мало одну ціль – проявитися, родити й родитися.

І весела, й жорстока, і радісна, й безжалісна скінчилася гра. Слабші погинули, сильніші переторжествували перемогу – почався зріст.

Росте. Все росте. Синім благосним шатром розпростерлося небо, в спокійнім спочиванню лежать гори, зеленими укриті. Міцно врізується корінь в грудь землі, смочає соки і гонить їх в смереку, в буче, вільху, калину. І навіть стара верба над потоком не дається обігнати: вибила, виштовхнула з трудом з-під грубої шкіри кілька молодих паростей і гонить, та й гонить тепер на них лист за листом, галузку за галузкою, мов приговорюючи: «От як у нас!.. От як у нас!.. Ми ще постоїмо за себе!.. Ми ще покажемо, як то ся робит...»

А молоді верби підсміхаються. Легко, свobodно, он далеко вже погнали віттям, а одна якась, злобна сусідка, пре великою гілкою таки старій прямо в сад молодих прутів і заступає дорогу до сонця. Лютиться стара, а вже нічого не годна вдіяти – безсила боронитися. Он на ній самій, пустивши коріння в струхлілу середину, кілька літ вже росте кущ рябини, і о. Василь, чи йдучи, чи їдучи попри сю вербу, ніколи не помине, аби не сказати за кожним разом одну й ту ж саму фразу:

– Он як у нас на Гуцульщині: скоро на вербі груші будуть рости, а на осичі кислиці.

Марусі, як казала стара Гафійка, «попустило трохи». Жура втомилася і пішла собі за високі гори, за дев'яте море, де кури недопівають.

Повільним кроком, довго йдучи, виходила Маруся ген на високий верх, лягала на угретій сонцем царинці і, утопивши очі в бездонну

глибину небес, лежала так цілими годинами. Мислі пливли от як ті білі хмарки в небі – такі ж чисті, такі ж безцільні, такі ж фантастичні.

І легко було з ними, безм'ятежно. Спокійними очима тихої задуми дивилася, дивилася на далекі сині верхи Буковини, на суворе пасмо Чорної гори і на тоту яскраву плямку снігу, що блищить сліпучо під заблуканим сонячним променем. І любила в ті дні говорити зі статечними ґаздинями, древніми дідами; не прикучувалися їй вічні оповідання о тім, як то було давніше, що нарід май не був такий кручений, ади, та збитошний, оповідання довгі, нудні, пересипані скаргами то на поперек, то на кривди від властей, від природи, від злих людей.

І йшла відтак додому тим самим меланхолійним кроком; лагідним рухом пестила корову, що попалася на дорозі, а стрічної наймички питалася – чи дома єгомость?

– Сплять, – була стереотипна відповідь.

Іноді, от так по обіді, в вільну хвилину підсідала до Марусі стара їмость і починала розмову, але тонко, політично, здалека. Говорила о тім, як її колька колола у бік сеї ночі; про якогось Штефурака, що приходив сьогодні до ксьондза з орудов про телицю, – словом, про всякі дотичні питання.

А потім, так ніби непомітно, зводила розмову на діти, починала захвалювати їх взагалі, яке-то воно миле, гарне, маленьке, як-то приємно коло нього ходити, але зате вже ж і берегтися треба, особливо в тяжі. Не можна тоді піднімати що тяжке або серцем печалуватися – то так погано потім відбивається на дитині, що страх.

А підготовивши таким способом ґрунт, стара їмость притулялася до вуха Марусі і питала:

– Ну... а ти, голубко?.. Чи не чуєш чого? Отак ніби... ніби якось під серцем що смоче, а?.. Ніби так іноді захочеться чого з'їсти такого – ні?..

Маруся хитала, заперечуючи, головою, але стара їмость не вірила: після її рахунку то вже слід би було щось почувати.

– А може, ти лиш не звертаєш уваги? Може, ти не помічаєш? – і починала оповідати детально, як то буває, що жінчина чує при тім, які об'яви.

Маруся нічого того не почувала, не мала жадних об'явів, і стара їмость, зітхнувши глибоко, йшла до себе.

– Що би воно за знак? Сама, як орішок, здоровенька і все. Тут би діти та діти – а от дивися!.. Ні, таки, мабуть, з моїм Василем щось та не так...

А то нараз підхоплював Марусю якийсь вир радості й гострого відчуття розлитої доокола гірської краси. Тоді співала цілими днями, як пташина, літала садом, лізла в поточчини, де ще й нога людська, здавалося, ніколи не бувала. Мило було продиратися між кущами ліщини, крилатими буками, колючим смеріччям, любуючи на кожному кроці все новими й новими фантазіями вибагливого потоку, малими водоспадами, озерцями, заточинами. То пропаде вода між камінням і вурчить десь в глибині, то знов вискочить, засміється і миє пласке каміння, тріпає гілкою, що упала вздовж. А Маруся стане на рухавий камінь і гойдається, як дитинка, сама собі підкрикуючи; великий камінь то плюсне краєм у воду, то вирне знов, то плюсне, то вирне, а відтак, змокрівши, посунеться вниз, а з ним і Маруся. І скрикне, і замочить черевички, і вискочить, і регоче потім, регоче на весь ліс, як русалка.

А то стане тихенько-тихесенько під хіхлотою віковою ялицею і слухає... Довго слухає, як в південній спеці коло насиченої жаром землі десь бринять невидимі мухи; як чорний метелик, не знаючи людини, летить і сідає на білу ручку, мов на лілею пахущу, і шукає хоботочком поживи; як коник великий важко скочить на билину, билина погнеться аж до води, і маленькі хвилі хлюснуть на коника; перестрашений, вилупивши великі очі, хоче лізти він вище, хоче скакнути, надрабляючи крилами, – і падає в воду.

А доокола так сліпучо, так гаряче світиться біло-яскраве каміння, дишачи жаром; маленьке змієнятко порскає десь у щілину між

плиттям, а Маруся випорпує його звідтам патичком, але де!.. Воно вже не знати куди проповзло між камінням.

Ще кілька кроків вище потоком – і мов у другий світ попала...

Величезний храм із прозорчисто-зелених стін, зеленим ґонтом побитий, наповнений фантастичним зеленим півсвітлом. Десь-не-десь прорветься промінь, упаде на гнилий пень – і мов запалить його! Ген далеко, мовби в сутках, стоїть всохла смерека; обілляло сонце її червону фою – і аж дивно глянути: звідки тут сей інший колір в сім зеленом морі.

І все тут, в тих вічних тінях, все тут якесь вогке, приросле, нерухливе. Потік зі срібного став чорним; переплівся чорним корінням; сире сіре каміння поросло мохом, а поміж всіма ними малими – один, величезний, мов патріарх сивий між правнуками, лежить від сотворення світу уламок давно неіснуючої скелі. Порепався весь від лютих морозів, відвалені непокірливі діти самі вже мохом поросли. Вода нанесла землі жміньку – і от росте вже в щілині зелененька смерічка, радуючися наївно своїми блідо-зеленими пучечками. Таке дурненьке... Сміється, а того й не знає, що ще рік-два – і висилиться випадково нанесена купка землі, не стане чим жити. І судорожно простягатиме, засуджена, тоненьке ніжне своє коріннячко в усі боки – але всюди зустріне холодний, зловбий камінь, непоживний одвічно й непривітний невмолимо. І зів'януть зелені безжурні пуп'яшки, згорбиться стан, вже не сміятиметься більше смерічка, задрижить передсмертно.

І до сердечного болю жаль стане Марусі дитини-смерічки. Сідає коло неї, цілує м'ягонькі зеленці, пестить, як хоре немовляточко. А камінь сірий лає і б'є сердито ніжкою. Глухо говорить камінь у відповідь:

– Ой, не бий мене, молодичко, не бий мене, чорно-бривочко, а вислухай. А я розкажу тобі казку – не казку, билицю-небилицю, бо багато, сонце, бачилося, бо багато, миле, вичулося.

...Розкажу я тобі, як дівчаточко вибігало сюди, сідало от там саме, де ти тепер, – легіника чекало, постільчиком, нетерпливлячися, било-

вибивало – от там саме, де ти мене вдарила.

...І легіник приходив. Цілувалися, милувалися, білими руками обіймалися. Шо було, то було... шо сми видів – не видів, шо чув – не чув...

...А відтак пібрали си... І забули про камінь... А я не забув... Го-о-ой, шуме мій, шуме, зелений мій шу-уме. Та веселії квіти, тоненькії віти... віночок сплітається, чоло квітчається, серце з серцем таємно стрічається...

...А то ще було раз... ек мати з сином прощала си... Шо як закувала зозулиця святої неділі, а іскликав д'собі тісар хлопці молодії, то так зробили-споредили, шо у бінної удовиці, у нещасливої сироти одним одного сина-юнака брали.

...Ой же й не плакала й не ридала стара Васирина та й об землю головов не била си й ні, лиш сивим волосем камінь вимітала, сльозами лютими скелю пропікала. А легіник говорить:

– Ой не плач ти, моя нене, журов не вбивай си – лиш за штири неділеньки мене сподівай си...

...Та як минуло їх штири, п'ета си зачела, – темної ночі дощової стукав у віконечко молоденький жовнєрочок; а стара неня виходила, дзьобенку наладовану виносила, пістолета^[20] мосєндзові, рушничку набивану. Та ішли сюда і тут, от на сім місці, де ти сидиш, прощели си, випрощели си, неньчини сльози з поточковими філями мішєли си.

– Ой і сину ж мій, ти жите моє, буду ті питати: звідкив му те виглєдати та й коли видати?

– Ой, у тотій полонинці ізродили рижки, а іду я, моя нене, тепера в опришки. Ти ж набери, нене моя, біленького цвітку – щиро за мнє Бога проси на сім білім світку. А їк ме тот сухий цвіток черешні родити – та й тагди д'вам, моя нене, буду приходити.

...Тріснув барткові по камені, – он диви си, ше й досі слід видко.

– Ой га! – крикнув. – Най же тепер кємує, хто має кємувати, шо я цесу барточку в ручках тримаю!

...Та йк свиснув, шо аж лист з вільхи покотився, як шугнув д'горі – посипалося дрібне каміннячко з-під постолів, а ті камінчики неня у

пазуху сховала...

...О-о-о-ой сльози, сльози, сльози нелічені, душі покалічені... Хто вас, сльози, збиратиме, хто вас, душі, зцілятиме...

...А темної ночі сталася новина – що ісків^[21] побратим побратима. Не за воли, не за вівці, не за білі сороківці – лиш відобрав віку за пишну Маріку...

...Ішов легіник, в сопівочку вифівкуючи, постільчика-ми камінчики потручуючи, а з-за смерічки, темної схова-ночки, звисла бартка-стальованка, та не влучила ба й головоньку, лиш правее плече...

...Скочив легіник усюда, от де ти сидиш, лівов ручков си відбиват, правов ніжков по мохові ховзаючи си. А воріг кєв уводно^[22], геть посік-порубав – і впало тіло легінське-молодецьке, увпоперек потоку упало, воду загатило. От тогди й на мене вода пішла, кров злизала, принесла смерековее дзерно та й ви'тогди ся смерічка на мені ростет. Дурненька, як єст... я їй уже казав...

...Е-е-е-е-ей гади, гади, гади коло серця в'ються, шо буйнії легіники поміж собов б'ються. Потоками й на увбочі, за ті дідчі чорні очі...

В руки коліна защемивши, тихо колишучися з хвилею разом, слухала Маруся дивних оповідань сірого каменя, бачила плями крові на м'якім мосі, крапельиночку сліз діамантову, слід ноги закоханої дівчини. І завидувала каменеві, що випив він усю поезію гір, що бачив життя і записав його на своїх незрушних скрижалях, розкриваючи лиш тому, хто вміє читати.

І стільки радості, стільки щастя приносила Маруся зі собою з тих прогулок, що наповняла веселістю весь дім. Як листочок квітаний злітала, трошки голодна, трошки притомлена, і радувала всіх. Кіточкою терлася коло старої їмості, просячи їсти, а бабця робила суворе лице й буркотіла:

– Бігає світами не знати де, не знати по що, а ми їй тут маємо семеро обідів наставляти. Он там, у печі, пригрівається, що слуги не доїли – бери собі та й їж, коли хоч, а не я ще тобі буду подавати.

Маруся накидалася на страву і, переплітаючи пізній свій обід оповіданнями про чорного метелика та про великий камінь, сміялася

дзвінко, мов срібні дзвіночки на кінцькім рєді би сколихнув. А стара їмость лиш похитувала головою.

– Ох-ох-ох, біда, біда! Правду гуцули кажуть: узєв собі наш піп не жінку, а дитинку.

– Поки єнчої не маєте, бабцю, най я вам за дитину буду... добре?

– Ну, а коли ж я матиму єнчу?

– Фе, бабцю! Встидали би-сте ся таке серед білої днини говорити.

А ввечері сідала стара їмость коло постелі і розпочинала свої допитування:

– Може, тобі квасного чого хочеться? Може, стіну лупати та й тото їсти? А може, хочеться гарно вбиратися, гуляти?

– Ой, того мені завше хочеться, бабцю!

– Ну, то одна річ, а то друга річ. Бо як хочеться строїтися та танцювати, – то певний знак, що дівчинка буде. Лиш я, доню, знаєш, не хотіла би дівчинки на перше. А втім, буду любити, буду берегти вас обох, як зіницю в оці... Буду вночі уставати, гріти тепле молочко...

На рісницях старушки тремтіли сльози. Вона замовкала і лиш жувала беззвучно старими губами. А Маруся дрімала вже, угрівшись під легеньким ліжничком, усміхаючися крізь сон. Схилялося над нею віття смерекове, поточчина журкотіла...

– Гм... Але ж то дивно, направду таки дивно. І ти так-таки нічого й не хочеш?

– Ой, хочу, бабцю.

– Чого ж, моя доню? Чого, люба?

– Спати, бабцю... – і тут же засипляла з дитячим усміхом на лиці.

Стара їмость гасила пальцями свічку і тихо, навшпиньки виходила пріч.

Наступала гірська чарівнича ніч. Таємне небо зорєшливе, вічний шум вічного Черемоша, тоска темно-зелених смерек... А потім чорна-чорна хмара наповзає з Чорногори, оплутує верхи, сон нагонить... Твердий, здоровий, як дерево полонинське.

VII

І от раз пішла Маруся незнайомим потоком – тут іще ніколи не була.

Ішла собі та йшла, з каменя на камінь перескакувала, співаючи щось – вабили все далі й далі чарівні картини. Потік біг химерно вижолобленим коритом, раз падав зі ступеня на ступінь, раз протискався між чорними голими ребрами. От стала рівна, мов гибльована^[23], стіна на дорозі, і потічок, що біг досі вузьенькою гадючкою, розливається тепер в широке плесо, з небом у воді блакитним, зі спокійними площами, з дрібоцьким шутром на дні. А потік спочиває, любуючися, але на те лиш, щоб за кілька кроків знов забитися, запінитися, спішачи, перекидаючися між камінням, стискаючися між двома плитами, щезаючи під одною з них і знов винирюючи коло смерекової вивороті облизати їй обідраний бік, жовтогарячий від ударів сонця.

Любо!

Любо скакати з каменя на камінь, мити ноги в прозорій воді і темної гущавини весело боятися!

Любо звуки пити і пісні гірського потоку, безміром життя упиватися, топити око в ніжних розміряних світлах!..

Любо жити і чути себе дочкою Великої Матері Природи, відчувати себе в гнучкім стані, в бистрім погляді очей, в волосиночці отій, що рухне нею легіт, – і залоскочеться чоло.

Любо!

Любо рівною чути! Рівною всьому: і дереву, і потокові, і небесам, і мушці над водою, і пстружкові під каменем.

Скачучи то в той бік, то в другий, чогось чекаючи на кожному завороті, поринаючи то в холод вогких тіней і мокрого звисаючого коріння, то в море зеленавих снопів сонячного світла, – Маруся опинилася нараз на якійсь високій скельці. Потік шурхнув кудись

успід; над головою звисли лапаті, неповоротні віти баштанника; грубе, мов ноги слонові, коріння повилізало з усіх боків і простягало лаби, неначе величезний павук шукав здобичі.

Маруся стала і прислухалася...

Було дивно тихо. Десь унизу ворухився, мурмочучи, потік, мов виривався, а його не пускали, надавлювали. Не знати з якої причини трісла галузка на гаджучці і – тихо...

Величезний віковий ліс мовчав, як дитина у сні, і в тім мовчанню було щось священне, а разом і... страшне. Маруся нараз почула, що якийсь... холодний жах починає її проїмати. Їй подумалося – щó, якби в сім лісі почали душити людину? Таке тут можна кричати стома голосами – однаково ніхто не вчує, а ворог, сміючися, все сильніше душив би за горло.

І чим довше стояла непорушно, тим страшніше ставало, тим частіше билося серце. Треба було чути щось. Хоч щось, хоч шум потоку бодай, хоч гомін хвилі живої. І, не роздумуючи довго, скочила вниз з високої скельки.

Скочила – і закам'яніла...

Прямо проти неї, в двох кроках, хоч і на другім боці потоку, стояв легінь. Стояв в хижій позі, очі блискали неспокійно, рука схопилася за пістоль.

Але се тяглося лиш одну хвилю. Побачивши перед собою жінку, легінь заспокоївся і навіть набрав молодечої постави – от як завше легінь перед дівков.

Маруся не так скоро вийшла зі свого оторопіння й переляку і довший час не могла вимовити ні слова. Мовчав і легінь, усміхаючися.

Першим рухом Марусі, коли вона прийшла до себе, було – тікати.

Але куди?

Глянула в один бік, в другий – виходу не було. Стрімко стояло голе каміння, потік розлився широко, одна лиш була дорога – власне, попри того легіня.

І, мабуть, ця безпомічність надто вже яскраво відбилася на лиці Марусі, бо легінь, все так само не рухаючися з місця, усміхаючися, сказав:

– Не бій си, молодичко, не бій си – нічо ті си не стане.

Голос був приємний, ласкавий, його звуки заспокоювали. Аби сказати щось, Маруся спитала:

– А відки ти знаєш, що я молодиця?

– Та вже так... – відповів легінь і розсміявся. Сміх був густий, горловий, і в нім чулися заразливі нотки.

Страх Марусі поволі минав, і вона з цікавістю почала приглядатися молодцеві.

Та й справді це був молодець! Рослий, стрункий, кріпкий і на руку, і на ногу. Викохався в цім цілющім гірським повітрі, в дорогих пахучих травах мати купала. Легко і свobodно стояв на камені, мов урісши в нього червоними своїми постолами.

Уберя на нім була незвичайно багата – такої Маруся не бачила і в найдужчих ґаздів. Киптар вишиваний шовками, саф'яном, з якимись камінчиками по ньому, з позлітками; широкий у півстану ремінь, весь орнаментований, бляхою мосяжною ціткованою побитий, прикрасився зверху ретезьком, зчепленим напереді незвичайно красною турецької роботи чепрагою, емальованою і, здається, ще й з дорогими камінчиками. За ременем стирчала пара пістолів, а з-за плечей визирав кріс.

Обвита тонкою жированою бляхою крисаня була зачічена готурами й павичами, дармовиси й китиці бовталися по боках. Через плече висіла красна тобівка, вибивана мосяжними бовтицями та бобриками; навхрест мудро рехтовані різьблені порошниці. На друге плече накинтий був червоний гаптований сардак, в руках сяйливий, дорого битий топірчик, котрим легінь грався, поблискуючи на сонці, – це було щось дійсно надзвичайно красне в цих відлюдних дебрях і пущах.

Мимоволі задивилася Маруся. Не був це лицар, що приходив у неясних мріях місячної ночі, але щось подібне.

Задивилася Маруся – і усміхнулася. А легінь помітив цей усміх жіночий, однаковий в усіх станах і класах, помітив і знав уже, як поводитися.

– Хто ти такий, легіню? – питала Маруся.

– Я? Ґаздівський син.

– А що ж ти тут робиш?

– Деревини на хату шукаю. Маю хату будувати, а сим потоком, дєдя казали, добра деревина на хати.

– Ну що ж – знайшов?

– Не знайшов-сми смереки, лиш одну ґаджучку молоденьку, – і легінь розсміявся. – Та шош не знаю – ци ї^[24] рубати, ци так узєти.

Маруся не зрозуміла.

– Як прийшов по дерево, то рубай.

– Ой, шкода би була... А ти звідки, молодичко файна?

– А ти мене хіба не знаєш?

– Ні, не знаю.

– Я ж попадаю ваша, їмость.

– А-а!.. Я не знаю, бо я з єнчої парафії.

Розмова увалася на хвильку. Маруся вже зовсім перестала боятися, навпаки – їй приємно було стояти та розмовляти з цим незнайомим красним легінем. Бо легінь таки й наравду був дуже красний: суті рум'янці грали на здорових, темного кольору лицах, поблискували рівні зуби з-під вуса; набік кинена крисанічка відрізувала косу тінь на одній стороні обличчя, тоді як друга була розбарвлена сонцем. Очі грали і солодко щулилися.

Чомусь зітхнула Маруся і сказала, що хоче йти додому. Легінь питався, чому так борзо. Відповіла – так.

– Ну то давай руку, молодичко, я ті поможу. Бо то й карк ту поломити мож у такім шпиткім.

– Не треба, я сама. Ти лиш покажи, де йти.

– Усюда, – і показував стежечку коло себе.

Маруся скочила, але не цілком зручно. Дужою рукою підхопив її легінь.

– А видиш? Так мож упасти.

Взяв за руку та вже й не випускав. А Маруся не висмикувала. Так легко ще ніколи не скакала з каменя на камінь.

Вийшли на якусь полянку. Крізь смеріччя показав легінь Марусі церковну баню. Жаль було розставатися.

– А зведи мене вже й на царинку.

– Ой, не можу! Бо дедя ме сварити, шо сми не врубав нічо.

– Щось не виглядаєш ти так убраний, як до роботи. Борше як на весілля налагодився.

– То про всечину. Гадаю – може, дівку йку файну зустрічу, а ци молодицю, – і легінь сміявся, блискаючи зубами.

– То ти так любиш дівки та молодиці?

– Не лиш я їх, а й вони мене.

– А яких ти більше любиш – чорнявих чи білявих?

– Таких, ек ти.

Маруся розреготалася і грозила пальчиком.

– О! Таких, як я, не вільно любити, бо за таких піп у церкві виклинає.

– Та най собі виклинає, мені шо до того? Єк тот повідат: «Вже набив си він мене шо набив, та вже ж і я го си набештав». – «А він чув?» – «Та де!..» – Отак і мені з того уклєтя. Най собі він свою роботу має, а я свою.

– Як я бачу, ти дуже ласий до жінок, – задумчиво сказала Маруся.

Легінь нічого не відповів. Підкидав топірчик високо вверх і ловив. Дармовиси теліпалися, скрипів ремінь.

– Прощай... – тихо сказала Маруся. На неї найшла хвилька перелетної якоїсь безпричинної задуми.

– Майте си гаразд.

Маруся ступила крок і зупинилася. Хотілося іще що-небудь сказати легіневі.

– Видиш, ми скільки проговорили...

– Та дай, Боже, наперед бирше.

– Наперед? Не знаю... Не знаю, чи побачимося ми ще...

– Та й чому би ні?

– Не знаю... А ти би хотів?

В цю хвилю сталося щось несподіване.

Легінь зігнувся, витягнув вперед шию, очі напружилися. Хвилю стояв він такий нагонений, мов туго натягнений лук; відтак рвонув крисаню кріпко на голову, шепотом швидко щось проговорив до Марусі і в два скоки щез між смереками.

Все те сталося так блискавично, що Маруся не встигла отямитися і стояла без руху.

Але доколя було так тихо, так ясно, світло, так дружелюбно мовчав ліс, так привітно поблискувала бляха на церковнім куполі, що не могло бути місця страхів, і Маруся, вже лиш дивуючися, почала поволі зіходити стежечкою вниз.

Доріжка, як звичайно з гори, не йшла безпереривною лентою, а була витоптана слідами: сотні ніг ступали в одно місце, і там вибивався великий слід. Але ті сліди були раховані на замашистий гуцульський крок, і Марусі незручно було попадати своїми маленькими ніжками в ті ями.

Йшла й дивилася на церковку, шулячися від сонця. На півдорозі зустрівся їй пушкар з Жебйого – Гордіюк. Пишно вбраний, в крисані з високим наголовником, обвитим кованою бляхою, він ішов, як цар, гордо несучи голову.

Побачивши їмость, він навіть не вступився дуже з дороги, лиш підняв трохи крисаню і уклонився злегка. Маруся теж не з надзвичайною ввічливістю відповіла на уклін, – не любила цього пушкаря.

Взагалі, здається, мало хто його любив. Повідали, що був в опришках колись, але, піймавшись, обіцяв за ласку свободи перейти на службу поліційну і виловити всіх своїх бувших товаришів. Суд прийняв ту оферту, і от таким чином Гордіюк став отаманом пушкарів, а разом із тим і царем своєї околиці.

Направду: часи були неспокійні, опришківство росло й ширилося. Ніхто не міг поручитися, що, лігши спати поренним^[25] ґаздов, не

встане опришком; ніхто не міг поручитися, що завтра або й сьогодні уночі не прийдуть до тебе пушкарі, не скажуть, що ти опришок, не зв'яжуть, не кинуть у катуш. Поки збереться суд, поки розглянуть справу. А розглядаючи, можуть присудити на муки «для прискорення справи» або засадити в темну яму «для вилічення від упертості». І щастя твоє, коли ти, хоч і з ущербком для здоров'я, а вирвешся з пут: то був ще ліпший кінець; в іншому разі можеш і повиснути, ніхто тобі того не візьме за зле.

Не дивно, що таке владичество над душами людей робило пушкарів самодержавними деспотами гір. Гинули, правда, часом від якихось таємних куль, що не знати звідки вилітали нараз з-за смерек, але все ж при певного рода обережності можна було проносити своє пушкарське достоїнство таки досить довгий час.

От таким пушкарем був і Гордіюк. Коли до тих усіх прерогатив первобутної власті додати ще брутальність необмеженої можливості задоволити кожне своє бажання, упоєння тою своєю високістю і могутністю, свідоме відчуження своєї богорівності, недотичності, – ми будемо мати Гордіюка.

З ним ніхто не відважувався говорити, бо ніколи не можна було бути певним, що під кінець розмови не вийде якого непорозуміння. Щодо гуцулів, то Гордіюк розумів лиш одну форму відносин: низький уклін, підлесливу ухмілку і виконання всіх, найдурніших навіть, велінь. Все, що виходило за ті межі, найменший опір приводив його до шалу, очі наливалися кров'ю, і тоді він був страшний.

Маруся прийшла додому задумчива й мовчазна. Зїла щось там трошки без охоти, а потім вийшла на ґанок і довго сиділа сама. Слухала, як завмирає життя на селі.

Сонце вже впало за гори. М'яке, всюди рівне, без початку і кінця світло благосно постелилося на всім, не положивши тіней. Он молодиця на Черемоші допирає білизну, часто й сильно б'є праником, а з-під нього розлітаються бризки, мов дощ дорогоцінного каміння. Дві дівчини сперлися на заворітницю, шепочуться, а потім враз дзвінко, розкотисто регочуть, відкидаючися

тулубами. Чиїсь коні перебрідають на той бік ріки, а маленький хлопчик хоче їх завернути, та приступити боїться: узяв прут, вимахує ним, а коні йдуть, попустивши голови, і не звертають уваги. Далеко, на Бережниці, торкотить млин, і в тиші передвечірній широко розноситься його ритмічне тарарахкання.

Тихо-тихо, нечутними кроками наближається вечір. Товар'є заруло десь далеко на дорозі, уїдають котюги. Повагом, в царственній величі підіймається місяць з-за Синиць, і невідомо звідки ледве-ледве доноситься трембітання... Високо-високо підіймається вільним польотом рідна гірська мелодія, переплететься з зітханнями сонних уже вершин і, відбившись від далеких, ледве позначених контурами хребтів, вернеться назад, блакитна, прозорчиста, вся пронизана тими високими променями, що біжать іще десь там, в недоступній вишині, і освітлюють, мабуть, дашок на найвищій стаї в Чорногорі... І жура якась ущемить серце кожного, хто чує ці невидимі звуки. Стане, тихо зітхне...

– Умер хтось... – тихо сказала бабця. Вона давно вже стоїть тут тихесенько.

Маруся не обернулася. Не хотілося нищити очаровання. Синіли недавно ще золоті верхи, місяць підіймався, і глибшими ставали долини, наповнюючися синюватими туманами.

– Йдім вечеряти, голубко...

Зітхнувши, встала Маруся. Ще б сиділа, ще б любилася, ще б пісню вечора слухала – але що ж... не вільно: чоловік буде сердитися. Він любить, щоб усе було в порядку.

І цього вечора не слухала вже Маруся ні розпитувань бабці, ні Гафійчиних оповідань та пісень. Сказала, що хоче спати, і рано лягла. Але не спала. Неясні мислі, неясні бажання, мов ембріони будучих істот, ворухилися в грудях, серце билось тоскливо, і хотілося чомусь плакати.

VIII

З того дня щось змінилося в життю Марусі.

Насамперед нарешті вона могла сказати бабці, що ніби... ніби чує щось під серцем. Радості бабці не можна словами сказати. І без того вона ходила за Марусею, як за дитинкою маленькою, а тепер і поготів: з очей вичитувала кожне бажання, берегла від найменшого роздратовання, від найменших турбот. А з сином мала довшу конференцію, звертаючи його увагу на скомплікованість теперішніх його супружних обов'язків, на потребу подвійної обережності і так далі. О. Василь червонівся, блимав очима від ніяковості і згоджувався на все.

А другим фактором, що вніс нове щось в життя Марусі, були згадки про красного легіня... А так, так!.. Стояв він невідступно в уяві і манив. Іноді до того, що заволодівав усіма помислами, кличучи, обіцяючи незвідану ласку, непережиті солодкі муки – і як земля, довго палена жорстоким сонцем, жадібно чекає на краплю дощу, так ждала Маруся і думала... несвідомо думала про дощ поцілуїв і шептаних слів, про болючо солодкі обійми.

Мріяла...

Він здавався їй півбогом таємним, рожденним морем одразу в усім блиску і сяйві. Під звуки його чарівного рога танцюють гори й ліси; його кінь золотогривий літає понад хмарами, пашить вогнем із ніздрів, побрязкуючи срібними підківками; його зброя валить тисячі ворогів, гонить в пустині, а він сам, прекрасний, могутній, царствує десь за високими горами, за глибокими синіми морями. І прилетить він на своїм бистрокрилім коні, схопить, понесе понад борами непроглядними, ріками зміїстими на коврі-самольоті, примчить до палацу прозорчисто-мармурового і скаже: «Ти тут королевою!..»

Радісно усміхаючися, в дорогоцінній уборі, відбившись усією постаттю в сотнях дзеркал, піде вона оглядати своє царство. Над басейнами нахилиться, заглядаючи в сріблясту глибину, послухає

дзвонення незчислимих водограїв, запашних цвітників потопче радісний килим, приголубить ласкавих звірят заморських приручених і засне потім, солодко втомлена, на пишнім, усіянім цвітами ложі...

І настануть потім дні солодкого щастя, полетять, помчатся безперервним дзвенячим ланцюгом. Рано буде прокидатися під звуки невидимих флейт, лебедів білих буде годувати на блакитнім озері, а увечері – буде бал!..

Пишно, сліпучо освітяться золоті палати, сотні розкішно вбраних вельмож, галантних кавалерів, красивих дам будуть плестися в граціозні, гармонійні вінки менуета під ніжні звуки невидимих оркестрів. А під час прогулок освітленими алеями молоді красавці будуть шепотіти своїм дамам любовні фантазії, поезії, мадригали...

А серед всіх тих саяливих, блискучих товп – вона, цариця балу, йти буде зі своїм лицарем, зі своїм владикою. В сукні, зітканій з повітря й сонячних променів, із жемчужовою діадемою в волосся царственно буде шестувати серед загального поклонення і, ласкаво відклонюючися, сіяти білі рожі доokoла. А з кутка, з-за густого лісу пахучих пальм ревниво будуть стежити за кожним її рухом гарячі закохані очі молодого юнака: він ще в сьогоднішню ніч закінчить свої рахунки з життям через нещасне кохання...

Марусю тягло до потоку.

Приходила, сідала на тім самім місці, де була з легінем, і шукала очима сліду. Он тут він сидів, от придавлена травичка, листочок, що лежав на крисані, а потім упав на камінь від молодечого повороту голови.

І перебирала в гадках усе, що тут говорилося, усміхалася, пригадуючи собі оригінальний який-небудь гуцульський вираз, і вдивлялася в зелену темноглибінь лісу – чи не роздвинеться завіса, чи не з'явиться легінь, ще стрункіший, ще кращий, ніж перший раз.

І не було їй страшно, і соромно не було. Кого ж би мала соромитися? Ніхто не чує дівочих дум, ніхто не знає мрій дівочих.

Але його не було.

Хоч би знати, як він називається. Забула спитати. Вже зуміла би якось так хитромудро допитатися хоч би, скажім, у баби Гафійки. Почала б здалека. Наприклад, спитала би: а чиї то взагалі потоки? Хто їм ґазда? Властиво, чиє то дерево, що росте поточчинами? А цей потік до кого належить? Властиво, я хотіла сказати, до якої громади? Ну, і так далі. Вже би вона потрапила. А тепер...

От уже третій раз приходить сюди, на камінь, а легіня немає. І втома якась душевна нападає на Марусю. Вертає до хати – все обридло, все таке нудне, скучне – очі би не дивилися.

В такі хвили не знала, куди себе дівати. Ішла на церковну царинку, під свою улюблену вербу – там не було спокою: дві баби, стоячи кожна на своїм подвір'ю, лаялися скільки було духу, і далеко разносилися їх міцні, на простори раховані голоси.

– А бодай би ті так легко на свікі жити! Суко! Бодай би ті викришило до дитини, до пня й до сухого листу!

– Пес би ригав на твої слова, гадино ти з-під ілового коріня. А зійди лиш суда – я ті висмикаю тоті косиці кошечі, що легіні по коршмах недовисмикали!

Марусі ставало нудно. Нудно від сеї милої розривки гуцулок, нудно від тихого, недвижного повітря. І навіть гори, теплими синіми хвилями купані, обридали, уїдався шум Черемоша в уха, – і Маруся йшла до плебанії.

А тут іще гірше. Все таке одноманітне, все таке відоме-перевідоме. От крісла місцевої продукції. Солідність роботи їх, без сумніву, була понад всяку конкуренцію: вже висиділо на них п'ять поколінь і ще п'ятнадцять висидить. Але беручи з поглядів естетичних, їх іще в третім поколінню треба було порубати на дрова.

От гуцульський таріль різьблений, з писанками гуцульськими на нім; таріль красний, правда, і писанки ладні, але бачити сей таріль рано й вечір, день в день, день в день – ставало невиносимим.

Он якась плутанина зі смерекових гілочок, ніби рамця які, чи що, але в тих рамцях немає нічого, порожню стіну видно. От консолик із векелеї, а на нім фігурка Божої Матері в яскраво-синіх шатах із

традиційно-скорботним виразом обличчя. Ой, як же то все наобридло, яке ж то все нудне, остогидне, настобісіле!

– Скучно мені, бабцю!.. Скучно мені, – скаржилася свекрусі, єдиній людині, з котрою можна було поговорити.

Але бабця не розуміла. То старалася потішити вже справді, як дитину, солоденькою булочкою, сушеною грушкою, то вигадувала неіснуючу хворобу і заливала липовим цвітом на ніч.

– Це все від вагітності у тебе, це все від того... Ти не бійся, ти нічого не бійся – все йде дуже добре.

Рано, ще Маруся була в ліжку, прибігла Оришка. Упала на коліна, зарила лице в ковдру коло ніг Марусиних і, нічого не говорячи, почала плакати.

– Що з тобою? Чого плачеш? Розбила що-небудь?

Оришка не відповідала і ще гірше заходилася плачем.

– Та ти хоч скажи, в чім річ. Перестань плакати.

– А йк він мене призив, так би на тім свікі було би му легко, йк мені тепер! Та й шош я дєдеві іскажу? Бідна ж моя головочко нешіслива... Шо виволочит мнов дорогу на ше й гірше ме карати.

– Та за віщо, за віщо?

– Бо я, ади... заверемініла... – і знов починала ревти.

Маруся сплескувала руками.

– Ти?! Та що ти говориш! Таже тобі, мабуть, ще й тринадцяти нема!

– А я знаю кіко?.. Він на того не дивив си, лиш... Ой бідочко ж моя кєрвава!..

Маруся стояла безрадна, не знаючи, що почати. Питала – хто. Показалося – син сусіди, також молодий хлопець, літ п'ятнадцяти.

– Він казав: «Ти лиш ми іскажи – ци ти хочеш зайти, ци ти не хочеш зайти, бо я, – кає^[26], – можу й так, і так». А я му кажу, що не хочу, бо дєдю маю злобного – ме на мені шкіру до сім раз ізтегати. А він тогди кає: «Візьми ти, – кає, – іми мотиля, йкого-будь, та вирви му голов, а витак з лилика крила, та очі з миші та з кєртини, а витак уломи вухо з голки та з обірничка денце візьми, а витак троха згури та ладану крішку та й усе того змішей, та найди тогидний воріх, шо

то зиму перележів, та не зійшов, бо му чірвак середину виїв, та й тото усе поклади у вотой у воріх. А їк меш класти, примовей: «Так наді мнов аби Пилипко пролітав, їк цес мотиль усі дороги пролітав. Та й аби я так не могла від Пилипка закежіти, їк перехінна дорога та й не може си з морем споїти. Та й аби так Пилипко не мав мені путері^[27] дитину зробити, їк цес воріх не має сили навесні сходити, а я би тогди ви'него дитину мала, їк цес мотиль ме літати, цес лилик ме цего мотиля ловити, а миш цими очима видіти, а кертина з тов мишов си бити, а згура у цій шкаралущі горіти, а дівка цев голков шити та й цим обірником реміне прикрашети. Та й Пилипко аби наді мнов тогди силу взев та й мені дитину ізробив, ек си зо мнов ізвінчєє, а доки си не звінчєє, то аби ми так нічо не зробив, їк я цес гудз зав'єзала, а він самий си не розпустив, так аби мені дитину не зробив».

Оришка оповідала з запалом, горда з такої ученості свого Пилипка, і забувши навіть, що це про саму її йде річ. Але потім нараз згадувала і, заревівши, знов утикала лице в ковдру.

– І ти все тото робила?

– Ає! Та сми робила усе, їк він казав, та, ади, ношу цес горіх, запав би си, й дотепер, на голім кілі. – І Оришка підіймала сорочку, показуючи на тонкій бронзовій фігурці шнурочок коло бедер.

– Фе... що ти робиш, Оришко?.. Встид.

– Аби-сте виділи...

Але чим допомогти справі, Маруся так-таки й не знала. Сказала о. Василеві; гадала, що він, як пастир духовний, прийме цю вість близько до серця, але, на превелике своє здивовання, почула рівнодушну відповідь:

– Ну, та й що? Ну, та й що?.. Що ж я тому винен? Що ж я тут можу порадити? Я нічого тут не пораджу. Гадаєш, що вона одна? Та таких дванадцять-п'ятнадцять на рік отут, у одній моїй парафії. Бо ті гуцули – то як дики. То такий зіпсований нарід, що поняття переходить. Що я наговорюся їм, що си я набештаю, – а то все мов об стіну горохом,

а то все ні до чого. Та вже не хочеться мені й губи отворити: дідько вас бери, чи я маю за вас у смолі кипіти? Дав би Бог свою википіти.

Маруся хвилювалася, обурювалася, але о. Василя розворушити було неможливо.

А вночі Маруся лежала, розпалена думами, і... завидувала Оришці.

«Вона взяла свою частину. Надіялася на якийсь там горіх – і свobodно любила. Чому ж мені не дано навіть украсти свого щастя? І де воно?.. Чи не той легіник чорноокий носить його на вістрю своєї бартки? Чи не в камені тім великім заковане, за дванадцятьма дверима? Де ж? Де моє хоч маленьке, хоч коротесеньке щастя?»

IX

Раз якось, коли думала Маруся про того легіня, прийшло їй у голову, що, певно, він мусить бути з яворівської парафії. Яворів межував верхами з Криворівнею, той потік біг, власне, з яворівського боку – це все наводило на думки.

Рішила їхати до Яворова: там в неділю мав бути храм. Властиво, між яворівським і криворівським парохами майже не було жадних відносин: ні о. Василь не їздив на храми до Яворова, ні, знов, яворівський ксьондз не приїздив сюди. І тому о. Василь, почувши, що Маруся хоче їхати до Яворова, здивувався і навіть розсердився.

– Таже ти не знаєш там нікого! Я сам з тамошнім парохом знакомий от так, лише з реколекцій та соборчиків.

– Ну, то що? Я можу й зовсім не йти до священика: побуду лиш у церкві та й назад.

– Та ти збожеволіла, чи як? Та вони ж образяться: була коло церкви, а до хати й не зайшла.

– А коли образяться, то зайду.

– Нікого не знаючи? І тебе ніхто не знає.

– Видко попа по халявах, як то кажуть. Зрештою, то мені зарахується за першу візиту.

О. Василь лиш руками розводив.

– Та що на тебе найшло? Чи об'їлася чого, чи як?

Маруся здвигала плечима. Якась упертість заволоділа нею і просто хотілося поставити на своєму.

– Хочу, та й більш нічого. Хочу на храм подивитися.

– Та хіба ж у нас то вже й не храм? Або по сусідніх парафіях, з котрими жиємо?

Маруся навіть не відповідала. Знала, що буде так, як вона хоче. Стара їмость прийде на поміч.

Так і сталося: бабця уже говорила ласкаво синові:

– Та поїдь уже, поїдь з нею. Що тобі? Подивися, яке ж воно молоденьке. Їй же розірватись хочеться, на людей подивитися, себе показати.

О. Василь висував останній аргумент:

– А служба Божа? Таже і у мене неділя якась, не можу ж я кинути свої обов'язки та їхати світами для жінчиних примх.

– А ти згодом трохи приїдеш. Ми поїдемо наперед, побудемо в церкві – служба ж буде довга. Зроби вже так, Василю. Молоде ж воно, хочеться радості. А тут все сама та сама.

– А що ж я їй – паничів зі Львова буду спроваджувати для розривки, чи як?

– Та й то би не завадило. Правда, Марусе? – жартувала стара їмость.

О. Василь уже починав бурчати собі під ніс. Це було знаком, що подається.

– Люди живуть ще й гірше нас. Нам ще дякувати та й ще раз дякувати Богові треба. Парохія не зла, їсти-пити є що і в чім сходити – якого ж їй ще, за перепрошенням, дідька треба?

Але врешті збиралося й їхалося. Маруся скакала з радості, викликаючи остереження старої їмості. Тиждень борзо проминув в приготуваннях: все ж треба було між чужі люди неабияк показатися.

А в неділю з самого рання у Марусі був якийсь святочний настрій, котрий іще вдсятеро побільшився, як сіли нарешті на візок і поїхали. Радувалася всьому, що лиш попадалося їй на очі: хмарці, рельєфові гілок на ясно-голубім небі, пишним картинам гірського життя.

Е, та й було ж таки на що залюбуватися! Все зелене доокола. Повесінньому яскраво-зелене. Навіть небо набиралося зеленавих тонів – мов уся земля окуталася надією. А на тлі цього зеленого моря, мрійних контурів далеких верхів, мов рухливі чічки барвисті, посіялися гуцули й гуцулки. Ось вузький, не видний в траві плаїчок – ним тягнеться безпереривна лента постатей. Ярко світяться

черлені, переткані сухозлоттю запаски молодниць, кричать фустки яскраві, переблискують на сонці стародавніми прикрасами на головах дівчата, легіники топірцями, а поважні ґазди сардаками пишними. Щось чарівне, до поеми фантастичної подібне, – і Маруся переповнялася почуттям безграничної радості.

От і Яворів. От і церков яворівська. Доокола повно народу. День був чудовий, і всі понадівали найліпше своє лудінє. Молодиці, сліпучо блищучи на сонці білими рукавами сорочок, щохвилі підїздили скорим кроком на конях; легко, граціозно, вигинаючися станом, здоровкалися зі знайомими, і кожний рух дихав природною красою й радістю життя.

Жартами, дзвінким сміхом перенизуючи кожне слово, віталися.

– Єк днювали, Адно?

– Ґаразд, шо ви май?

– Ци дужі, Мику’?

І не можуть, щоб не зачепити сусідки. Киваючи головою на якусь Василю, кричить одна:

– А єк кажете, кумко, – ци в добрім перебутку цес день си опровадит?

Це натяк на сварливий характер Василю, про неї-бо кажуть, що вона ні одного дня не може пробути без лайки. І Василю розуміє, в чий це город камінчик, але що має дуже добру вправу, то відповідає їдучо, влучно, б’є в саму болячку.

– Сокотіт ліпше свої вуші, аби-сте вигодували на добру маржину та й скором йкийсь з того мали.

Молодиці троха не в сих, ідуть уже на мир:

– Та чо ви, Василю, оперед служби та у гнів заходите?

– Я си нікому не зурічую, най і мене не чіпают.

– А йдім, кумо, най си преч каже з таков заходити. Ади, у неї зуби на продаж.

– А ви не молитися до церкви приходите, а гріх на гріх заєгати. З вами нема доброї бесіди ані раз. Йкби-сте мали добрий розум, то

би-сте не пащекували таке ні до чого не здале. Ади, йкі пересмішниці ми си повдавали!

Молодиці тікали в товпу, не раді, що зачепили таку зубату.

Поважні ґазди вели поважні бесіди. Де-не-де по купках переговорювалася найновіша подія тижня: любас забив на смерть чоловіка своєї любаски. Один з очевидців оповідав подробиці:

– Я йду, а так вже темнічко си ізробило, а вна, сука, вибігла, кричит: «Ой, ретуйте!.. Ой бідочко!.. Ой душічко ж ма нешіслива!..» Зóздріла мене та д'мені: «І Танасієчку, і сусідо ж мій любий, не дайте ж ми пропасти...» А я вже таки скімував-сми, у чім річ, та лиш си питаю: «А хто?..» – «Та Онуфрій, – кає, – мого чоловіка, – кає, – забив...» Ага, суко, кажу, дограла си?

ґазди злобні. Попадися їм тепер ота Параска – побили би камінням. Дивна ненависть двох полів...

– Іду я д'хаті, а він лежить на порозі, та вже й крові з него полили: «Декувать ті, – каже, – Парасочко», – лиш уповів. А вна, сука, дріжит, от їк лист дріжит. «А я ж тому винна?» – вповідат. А він вже нічо й не каже, лиш харчит...

Сонце ярко світило. По горах повзли тіні хмар, і здавалося тоді, що, замість одної гори, стоїть дві: одна темніша, друга в світлі.

Стара маленька церковця могла вмістити дуже мало народу і була набита по береги, хоч дев'ять десятих парафіян стояли надворі. Впрочім не кожний і пхався досередини, хіба вже як відбувалося там щось занадто урочисте, – тоді тислися, завішуючи в притворі на колічках крисані й топірці; хто не пішов досередини – клякав на одно коліно, на царинці, не перериваючи розмови з сусідою.

Хоч і стала Маруся в церкві на упривілейованім місці, але за кілька хвиль вже почула, що не годна стояти: нічим було дихати. Вся мокра від поту, ставала на пальці, щоб хоч одним оком побачити кавальчик синього неба, але, окрім чорних, сивих, довговолосих голів, нічого не бачила.

Маруся вийшла на цминтар. Доріжка зигзагувато вилася поміж могилками; сиділи жебраки й співали на всі гласи, що хто хотів і

умів, перетворюючи слова апостольських молитв у якесь ідолопоклонське чревовіщання. Кожний з калік старався виставити свою біду якнайефектовніше: один висовував на дорогу обрубок ноги, змазавши його насамперед маслом, аби блищало на сонці й різало око; другий відкидав з чола волосся й задирав голову догори, аби усі бачили його непідроблену сліпоту; третій, не маючи можливості похвалитися хоч яким-будь каліцтвом, бодай натягав на себе надзвичайні лахмани й виставляв уперед загорілі мохнаті груди, що на них можна би й залізо кувати, а на грудях тих теліпався в усі боки величезний металевий хрест, котрий краще було би поставити й на церковну баню.

І кожний з жебраків хотів звернути увагу лиш на себе; милостиня, подана сусідові, здавалася видертою з власних рук, і тому щохвили серед цього повзаючого й стогнучого населення підіймалися люті суперечки.

– А проклетися, котюго! Коли я вже Бога си домолю, аби на правду ті очі з лоба виперло, аби-с не дурила людей преославних!

– Та змовчи хуч коло церкви, сучко ти годована. Нагулив си ті окоман і спереду, і ззаду.

А в крайнім кутку сталася ціла драма. Зайшла з того, що жебрачка зачала дорікати своєму сусідові багатством:

– Та встид би-с мав на прошечу дорогу сідати. Таж-єс ґазда, маржину мішеєш, а в бінної удови з рота видираєш.

Каліка вважав, що того вже забагато, схопив камінь і торкнув ним бабу в лоб. Баба скричала скільки було гласу, ухопилася за голову – з-під пальців капала кров. Ранка була невеличка, але наслідки могла дати великі, і баба це зрозуміла.

Верещачи кілька далось, сама непомітними рухами розмазувала кров собі по лиці і роздирала ранку більше. Потім, мовби в нестямі, хапалася закривавленими руками за сорочку, покриваючи її плямами, нахилялася й капала кров'ю з чола доokoла себе – словом, грала варіації на задану тему, весь час не перестаючи голосити й причитувати.

Каліка вважав за ліпше благородно віддалитися. Чуючи крики, почав збиратися коло баби нарід.

– Хто ж то так бабу покервавив?

– Та, ади, ростіцький тот каліка.

– А за віщо?

– Гроші баба хтіла украсти. Упали з пазухи, а вна...

– Та брешете, вибачейте, не до вашого гоніру кажучи, бо сми ту була та й виділа.

– Та я шо? Люде повістували.

– То прошек тот так си вимов'єє.

– Ади, вни так сидє, а вна баба бінна, незарібна, а він, рахувати, ґазда.

– Ґазда?

– Ає! Четверо товару держит.

– Та й попід церкви си хилєє?

– То вже раз погана душа!

– А та баба му вогорит: не мав би-с устиду ручку корчити. Ліпше би маржини сокотив. А він тогди чим-таки вхопив камінь, тим-таки морснув бабу по голові.

А баба тим часом робила не злий інтерес: вставляючи в слова подяки репліки про своє гірке нещастя, швидкими рухами збирала монету:

– Простибіг, простибіг, ґазди мої... Аж ми си у голові вакомашило... За ваше здоров'є, за господарське старанє... На бінну бабу й здохлєк гавкне і усека пеня зачепит та й си збиткує... Христос вам напереді, Христос вам назаді, аби-сте діждали... Та так ми в грудєх іздусило, шо гляба й відітхнути... Ой бідочко ж ма кервава.

А у каліки геть цілком попсувалися влови. Звістка про його злочин обійшла пару разів доокола церкви, що, мабуть, о тім вже й попи у вівтарі знали. І де тільки не показувався каліка, всюда зараз підіймалося:

– Цес бабу вбив?

– Ає, ає! Тот самий.

– Ой дідусю! Посувай си назад у Росток, бо шось над тобою нині бучки си крутять.

– Газдочки мої любі, та й солоденькі, та й файні... Я нічо... Бо тій бабі на дідька би вже переходити... Аби йкий був терпець, то мусить си врвати. Та в'онно та в'онно... а я вже не кємую, єк у мене й тот камінь у руці си знайшов...

Але, очевидно, це нікого не переконувало, і каліка, бачачи цілковите зіпсуття інтересів, надумав направити наслідки свого войовничого запалу і поповз перепрошуватися до баби. Штурхав її голим ліктем у бік.

– Та-бо той, Вась... Та ну...

Але баба знов занадто яскраво бачила всі незчислимі вигоди свого положення і миритися в жаден спосіб не хтіла.

– А йди ти від мене, аби те й очі мої не виділи й вуха не чули, єк ти мене навіки здоров'я збавив. Ади, люде добрі, шось нема мені єк і рани відоткнути, – єк бих відомокла, тут би мене й смерть моя посіла. Ой-ой-ой, побило мене трьома нещєстями!..

Жебрак совався коло неї, заповзав то з одного боку, то з другого, шепотом обіцяв грошовє винагородження, але баба, певне, була того переконання, шось ліпше синиця в руки, як журавель в небі, і не піддавалася. Стративши цілковито надію, каліка махнув рукою.

– Рустимє тепер цілу ннину...

А доокола стояли газди, підсміюючися, дивилися на ту ідилію і жартували:

– Ци бистє, дідусю, не казали: та вибачєй, бабо мила, бо з тобою на слюбний на коверець стану.

– Та змилуйте си наді мнов, Божі суди, та й ви, люде добрі! Та й кобих винен, та й кобих винен, а то нічо в свікі.

– Е, нічо! – вмішувалася якась енергійна повновида молодиця в білім кожушку; мабуть, з другого села. – Добре ми нічо! Та йкби то в нас на храму си стало таке, то би в Черемош такого діда вергли. Пху, кат би вже далі брав таких прошєків, шось си б'ють.

– Та й що ти таки си роззіпала^[28] на мене, молодичко, Бог би те вкрив? Та сми й не бив ю ані раз, лиш морснув отак-о!

– А камінь на йку маму в пазуху сте сховали? Ше й другого кого бити?

Каліка спішно підв'язував свої милиці й тікав. Очевидно, сьогоднішній храм му си не вдав.

Маруся пройшлася кілька разів цминтарем, обійшла церков. Знайомі гуцулки з Криворівні радісно вітали свою їмостечку, цілували руку, говорили звичайні слова – що от, мовляв, файна днина, що під добре верем'є і храм добрий, а під годину, то би си не вхрамував. Одна молодичка, жартуючи, запитала:

– А кого, їмостечку, вигледаєте? Може, йкого легіника файного?

Жарт був звичайний, гуцульський, але від нього чомусь зашарілася Маруся, як маків цвіт.

Казань відбулася перед церковов. Дєк скочив поза пліт, укєв штири ґаджучки та й вбив посеред царинки. З того замаєня говорилося проповідь. Гуцули потисли туду і збилися такою лавою, що нею хиляло, як хвилею на морі. Мало хто зрозумів, о що там ходило попові, але хто був ближче – скорботно зітхав, підіймав очі догори; хто стояв май далі, бесідував собі потихеньку з сусідою о маржині, а одна жінка положила собі кожух під голову і заснула, сказавши збудити себе, як казань си скінчить. Дві баби плакало зі зрушення; впрочім, на кожному казаню плачуть дві бабі.

А потім був обхід доокола церкви. Сяло полуплене золото церковних святостей на сонці. Дяки галасали, стараючися перекричати один одного, бо то гонір бирший – май-май високо, понад усі дєки голосом повести; а при тім виверчували, завивали мотив, роблячи його подібним до гуцульської вбері, де все кручене, верчене, здоблене. Любить гуцул «дрімнеє завитечко» – така вже його вдача. Як сипле що або вирізує, – кладе туди сто орнаментів, сто мотивів, сто барв. Так же й убирається, так же й співає, таку ж і психіку має покручену, незгадану, многогранну: вибачає такі речі,

яких ніхто би не вибачив – і нараз образиться через дурницю, через дрібницю – і хапається за топір.

Іде до війська, блукає геть світами, царами, а вернув д'хаті, знов убрав свій сардак, постолі взув, і ні по чім ви не пізнаєте, що він у Відні пуцував^[29] коні капітанові, у Пешті маширував, шукав любовних приключок в «златей Прадзе». Сів собі на ґрунті оседком і сидить сам-саміський, і все життя, і все, що в нім, сам собі творить. Лиш те своїм узиває, що відвоював у природи, у звіра та ще ніби у Бога випросив. Ані потреби сусідства, ані користі групи, ані сили єднання він не розуміє – він індивідуаліст.

А історія летить невинним маховим колесом, насувається молот культури – і недовго хіба проносити гуцулові його своєрідність.

Х

Нарешті служба скінчилася. Нарешті!

Похриплі дяки ходили, роззявивши роти, а коли говорили, то мов повішельники, яким пощастило зірватися з шибениці. Тричі скупані у власнім сосі, попи були голодні, як... впрочім, обійдеться без порівняння. Ближні гуцули забирали д'хатам своїх кревних, знайомих, гостей з других сіл, але більшість, маючи зі собою все потрібне для храмування – як гусленку, бриндзю, масло, мед, різні-різніські кулешінники, бурешінники, голубці, а також обов'язкову прикрасу святого храму – добру посудину з горівков, – ця більшість розсипалася знов-таки по цминтариську, і там, серед зелених могилок, під захистом хрестів та смерічок, ішов правдивий гуцульський храм.

Гуцульське кладовище і в звичайні часи ніколи не буває смутне, бо гуцул до смерті відноситься цілком філософічно і не боїться ані її самої, ані її царства. Не раз можна бачити на цминтарі натерховану кобилу, що мирно пасеться між могилками, з'їдаючи траву, порослу, може, з частин тіла попередніх ґазд її предків, а сам теперішній кобилин владика, трудний ходом, спить собі, положивши голову на чиюсь могилку. Часом забіжить сюди й закохана пара, вишукає собі захист, і тоді в царстві смерті совершається таїнство зародження нового життя. Словом, гуцульське кладовище – це зовсім не хитар юдолі плачу і скорбот, а просто собі кавалок землі, який обов'язково треба було відрізати для одної конечної потреби життя.

А вже тепер, під час храму, то цминтарисько веселилося, грало життям, сміялося. Та де там сміялося! Таки попросту реготало, за боки узявшись. Самим мерцям, певне, весело було лежати та землю держати, а не один, може, був такий жвавий, що й сам би вискочив та дзенькнув чарчиною-другою. Але шкода заходу.

І ллються речі гучні та веселі, сиплеться град гуцульських жартів, іноді неотесаних, вузлуватих, але завше влучних, що попадають

просто в око, а головне – природних. Те, що в устах іншого здавало би ся безсоромністю, в устах гуцула або гуцулки, на тлі цих могутніх верхів, під небом синім безконечним, під немовчній гомін Черемоша, здається природною частиною безконечно різноманітного життя.

А в плебанії собі йшов храм. Так, як завше.

Перемучені попи накидалися на їду і не мали часу говорити; господиня звивалася, як вужівка, стараючися, аби все було якнайліпше, аби любі гості не взяли потім на зуб. Властиво кажучи, всі ті старання були цілком даремні, бо однаково, роз'їхавшись з празника, попаді будуть судити й пересуджувати кожную дрібницю: і сос був пересолений чи недосолений, і сукня була комічна, і дань було мало.

Але тут – усміхи, похвали надміру, і тьма-тьменна повітової ґречності. Попівни піджимають губки і не хочуть їсти, кавалери кібіцують і до поту стараються якнайдосконаліше наслідувати шляхоцькі маніри, а іноді, мов каменяком в лоб, садять якимось dowcipem^[30].

Серед гостей старшої генерації йдуть поважні розмови на сучасні теми, про останні новинки, а втім, очевидно, найбільше про послідні виступи нового молодого отамана опришків Марусяка.

Звідки він узявся, цей метеор на галицькім небозводі, – ніхто якось докладно не знав, але про його безумно смілі і в такій же степені щасливі напади вже ходили цілі легенди. Ще так недавно появився він в ролі отамана опришківської ровти, але встиг уже здобути собі славу найпершого ватажка.

Появлявся цілковито несподівано серед переповненого народом ринку, починав пекельну стрілянину і наводив паніку на всіх; грабував, палив, забирав здобич – і щезав одразу, мов у воду падав, для того, щоби вирнути десь на другім боці гір і, зірвавши голову якомусь біреву угорському, знова щезнути безслідно. Всі мандатори з ніг збивалися, ганяючися за ним грунями; от-от, здавалося, тримають вже в руках, а він виховзне, мов в'юн, і під носом властей

дозволяє собі такі авантюри, що панове мандатори волосся на собі рвуть.

Ті, кому довелося його бачити, оповідали, що Марусяк був просто красавець, отже, не дивно, що мав успіх серед представниць прекрасного полу, і дуже можливо, що всі його оті незрозумілі появляння та щезання залежали в певній своїй часті від тих успіхів. От навіть тут, на яворівськiм храму, коли зайшла річ про Марусяка, молоді попаді почали шушукатися між собою, і якби хто з попів довідався про зміст отих сповідей, було би, може, не одній попаді кепсько.

Господар казав, що вони тут, в Яворові, опришків не бояться.

– Чому так, отче добродію?

– Бо у нас випадок тут був такий, що з того часу не хочуть опришки сюди приходити.

– Який випадок? Коли? Де?

– Коли – сего вже не можу вам сказати докладно, але був. Раз прийшло до нас сюди на Яворів на толоки дванадцять опришків. Посідали, витягли бербеницю горівки, ладяться пити – а заїдати нема чим. Дивляться – іде один наш-таки, яворівський, ґазда. «Мой! Сда йди!» Той підійшов ні живий ні мертвий – боїться. Та й хто би не злякався – дванадцятєро хлопів, як дубів.

Велять йому опришки, тому ґазді, принести харчів на дванадцять душ... «Але дивись, кажуть, не дуже хавки розтвирай, бо може бути біда. Неси мовчучи – спокійніше на тебе буде».

Пішов той хлоп за харчами. Що було лиш у хаті, – все позабирав. Приніс, почали опришки пити-гуляти, баювати. І самі п'ють, і хлопіві дають, але він все відмовляється, не хоче. Ну, не хоче, то й не хоче – як собі хоче. Будемо пити самі.

Та й п'ють, та й п'ють, та й п'ють, та й п'ють, та допилися до того, що де хто був, там упав, там і спав. Порозкидалися по толоці, гей колоде.

Бачить хлоп, що твердо вснули опришки, взяли його думки. Бо він видів, як легіні пересипали золото в бордюгах, а потім, кладучися

спати, положив кожний собі свій бордюг під голови.

Взяла заздрість хлопа на тоті гроші, і рішився він на велике діло: ухопив сокиру й повідрубував усім опришкам голови. Так-таки усім дванадцятьом. Потім забрав усі дванадцять бордюгів, поховав між каміння, а сам пішов до мандатора і замельдував, що от я, такий-то й такий-то, замордував на яворівських толоках дванадцять опришків – прошу мені за тото нагороду. Та ще й нагороду дістав, не гадайте собі – от який був митець.

От з того часу оминають нас опришки, бо тут, у Яворові, нещасливе місце для них. Всюда б'ють, всюда розбивають, а сюда бояться йти.

Але не встиг єгомость закінчити фрази, як сталося щось цілком несподіване. Надворі почувся шум, г'явт, якісь крики, потім розітнувся вистріл. До покою влетіла якась дівка, кричачи: «Опришки!.. Опришки!.. Чорні хлопці!», а вслід за нею, нагинаючися в низеньких дверях, один за одним, один за одним почали входити високі, рослі молодці. Стали під стінами, мов дуби, і чекали.

В першу хвилю всі гості окам'яніли. Відтак жінщини почали плакати, мужчини стовпилися, мов гуси, і зі страху не знали, що почати. В хаті, і без того не дуже просторій, стало зовсім тісно. Опришки стояли мовчки, очевидно, чогось чи на когось чекали.

Ждати довелося недовго. За якусь хвилю до хати сміло, свobodно увійшов... той легінь, о котрім дні і ночі марила Маруся...

Троха не крикнула!

Легінь увійшов, зняв крисаню, поклонився.

– Єк днювали, їгомостику?

Але ніхто не обізвався й звуком. Ніхто не поворухнувся.

– Єк вам си храмує? – казав далі опришок. – А чо ж, їгомостику, нас, легіників, не покликали-сте на храм? Виджу доста гостей наскликали-сте, – і опришок повів очима по хаті. Погляд його упав на Марусю... На хвилю щось блиснуло в очах, але опришок здержався.

Маруся помітила сей бистрольотний погляд, і серце її забилося частіше.

Тим часом першою прийшла до себе господиня дому. Низько кланяючися, підійшла вона до отамана.

– Пане юнацій!.. Хіба ми вам що злого зробили? Хіба ви від нас яку кривду виділи? Пощо ж ви нас так налякали, і гостей наших, і от дітей?

– А котру ж то я вам кривду робю? Що сми на храм ід вам прийшов, так тото за кривду собі маєте?

– Борони Боже! Се честь нам, велика честь. Ми б і самі вас просили, лиш не знали, де шукати вас, куда вість давати.

Опришок розреготався.

– Файно сте, їмостечку, сказали, таки нема шо. Але не бійте си, нічо вам си не стане. Єк сми прийшов, так піду, лиш окуп візьму, бо то не є честь – отоманові з порожніми руками відходити.

– Та якого би-сте окупу хотіли, пане ватажку? Люде ми небагаті, самі сте знаєте попівські гаразди.

– А я хочу окупу. Та ще й не простого.

І як спочатку, бачачи, що опришок сміється, всі зітхнули вільніше, так тепер засумували: Марусяк звик брати добрі окупи.

А опришок стоїть, підпершися у боки, і згори поглядає на всіх. Дійсно був красень. Сила тремтючим потоком переливалася в жилах, була ключем. Весь у червонім, тримаючи в руках життя і смерть усіх присутніх, він стояв, мовби який бог-громовержець, що злетів з недоступних гір, – і чув це, чув свою міць, свою владу над душами цих людей.

– Ой, беру я окуп, беру не малічкий! – поволі цідив опришок, поблискуючи зубами. – Грошима не хочу, фантем не хочу, лиш хочу...

Опришок зупинився. Приємно йому було тримати усіх в напруженні. Завмерли всі... Ану ж чийого життя захоче?

– Хочу, аби мене онна молодиця поцулувала.

Мов гора в усіх з плеч звалилася. Загальне зітхання полегкості пролинуло по хаті і – як уже воно так сталося, хто його знає, – лиш

очі всіх присутніх чомусь звернулися на Марусю. Вона це почула й згоріла відразу. Опришок теж зупинив на ній свій погляд і усміхався.

– Яка ж молодиця? – питала господиня і до того осміліла, що навіть дозволила собі зажартувати. – Може, я?

Всі уже посміхалися підхлібними, далековидними усмішками. Скажи опришок усім ставати на голову – стали би.

– Ой не! Я хочу, аби йка найфайніша мене поцувувала.

– У нас всі красні, пане ватажку, ми поганого не тримаємо, – вискочила вперед юрка, весела попада білоберезівська. – Може, бисте самі вибрали, бо ми на ваш смак не годні потрафити. Котру ж вибираєте?

– Цесу, – і опришок показав барткою на Марусю.

Маруся чомусь перелякалася. Ховалася за чиїсь спини і, мотаючи перед лицем руками, повторяла:

– Не хочу... не хочу... не хочу...

– Та побійтеся Бога, їмость! Рятуйте нас усіх! Що ж тут такого страшного?

– Через вас одну нам усім пропадати, чи як?

Смілива білоберезівська попада знов вискочила:

– Давайте я вас поцілую, пане ватажку!

– Ой не! – похитав головою опришок. – Їк приходит ґазда шо купувати, то не берет, шо му крамарчук підстав'єє, може, гнилого, лиш тото берет, шо му си вдало.

Хтось із панів порснув сміхом. Опришок, прищуливши око, подивився в той куток – там стало тихо.

– Ну, єк же вно буде? Ци дают окуп, ци сам беру?

Тепер уже всі як єсть напустилися на Марусю. Вона не знала, що говорити, що робити. Поглядала на свого попа, але о. Василь як сів, вилупивши очі та розкривши рот, так і сидів без руху, від страху нічого не розуміючи.

– Та йдіть уже, йдіть, попаде, – підштовхувала Марусю білоберезівська їмость. – То вона, проше пана юнація, так не хоче цілуватися, як муха меду не хоче.

Страх минув уже в усіх. Почули, що біда скінчиться жартом. Маруся, розчервонівшись, підходила несмілими кроками до легіня. Підійшла, зупинилася і – сама не знала як, пощо в неї вирвалося:

– Чи й обіймати?

Всі розреготалися. Сміялася навіть пасивна опришківська гвардія. Усміхнувся й сам Марусяк.

– Аєкже! Без того не поцулунок би був.

Маруся зрозуміла, що сказала щось не до речі, і, бажаючи вже скорше того все закінчити, борзо обняла опришка і поцілувала в повні губи.

Гомін одобрення, трохи насмішливого, трохи заздрісного, пройшов покоем, а Маруся, уткнувшись головою в груди першої-ліпшої попаді, не знала, що робити з собою.

– Славно! Славно! – кричали гості. – Ще раз!

Марусяк зняв крисаню і низько кланявся господині.

– Ой, декуват, ґаздинько люба, шо сте мі дарували так файно. Не від учера ватагую, а такої пишної здобичі ше сми не мав ніколи.

А відтак звертався до товаришів:

– Ано-ко, йдім-ко, легіники-брата! Та не будьте на мене гнівні та й лихенькі – вже відплачу си. А тобі, молодице, шо-с ня цулувала, скажу – сокоти си! Бо так-єс мня злагомила, шо я ше й до Криворівні на храм прийду! – і, підігнувшись у одвірку, вийшов пріч. За ним опришки.

Не одразу по таких гостях прийшли до себе всі присутні, але коли вже всі заспокоїлися і переконалися, що небезпека цілковито минула – жартам і сміху не було кінця. Центром їх, розуміється, була Маруся; вона, бідна, буквально не знала, куди очі дівати; їй здавалося, що всі, єк єсть усі, уже догадалися про її попередню стрічу з легінем там, над потоком, і про її мрії, і про її – о Боже! – про її таємні, нікому не відомі, самій собі не висказані бажання.

А о. Василь так і не прийшов до себе цілковито. Щось мурмотів незрозуміле і дуже швидко згодився їхати додому, коли Маруся о тім натякнула.

– Ага, ага... А так, так, так, так... їдемо... А звичайно, їдемо. Я тепер уночі не поїхав би ані за які гроші. Їдьмо, їдьмо, поки ще світло...

XI

Стара їмость не пізнавала Марусі – так розвеселився та розщебетався її пташок. Та й сама Маруся не могла зрозуміти – чого це їй так весело.

Була певна, що ще побачить Марусяка. Як, де, в яким характері – не знати. Чи на потік прийде, чи справді, розбійничим звичаєм, влетить до хати – трудно відгадати, але що прийде, то це певно.

– Він Марусяк, а я Маруся, – повторяла сама собі і усміхалася.

З відмінним уже тепер почуттям слухала пісню Гафійки про Яношіка, славного опришка. Гадалося – гей, коби то я ґаздинькою була в тім ластів'ячій гнізді! Прилітав би до мене сокіл щоночі, і вміла б уже я його оплутати, аби не літав більше.

А вже по цілій Косівщині з уст в уста передавалася пікантна новинка о тім, як попадає криворівська цілувала привселюдно Марусяка на храму в Яворові. Різні з того факту виводили комбінації.

О. Василь, їдучи до Бистреця, умисне поступив до пушкарського отамана Гордіюка. Скаржився.

– Що то має бути, справді? Скільки маємо пушкарів, а опришки, мов не знати що, ходять дорогами та хатами, нападають. Та ще нехай би на гуцулів чи там коршмарів – н-ну, най би вже там. А то ж на попів!.. Та бійтеся Бога – на попів!

Гордіюк хмурих брови і приймав зневажливий вид.

– То лиш до чесу, єгомостику, лиш до чесу. Най ми з Юрашком поговоримо, бесіду най маємо. А витак погладимо доріжку тому Марусекові. На високий верх погладимо му доріжку – аж на шибеничку.

А Маруся з дивним якимось почуттям вислухувала те слово – «опришок». Воно звучало в її вухах майже як «лицар», і не луцилося з ним поняття про нічні напади, кров, огні – була лиш поезія верхів

Чорногорських, дрижала в нім вільна воленька гуцульська, красиве свавіллячко.

Опришок – це той, що як на свято вбирається щодня, що грошей не шкодує, розкидаючи їх жменями в товпу, що любить шалено і свистом тягне женщин за собою на високі гори, в каміння, в потоки. Опришок – це той, що ввібрав у себе запашні соки гірських цвітів полонинських, що ріс, як смерека, на вільних вітрах і виростив руку зі сталі, груди з каменя, горить очима, як вугіллям, а свище так, що коні рвуться й дибки стають.

Як це воно тягнуть опришка на шибеницю, цього не могла собі уявити Маруся. А от як він орлом злітає зі скелі, вривається в село, як, гнучкий і блискучий, обіймає і цілує шалено, як сяє топірцем в дикім танці, – це уявляла собі легко. І солодко мріяла про стрічу, і боялася її.

І стріча відбулася. Таки знов на тім же самім місці, на потоці.

Вибігла Маруся до потоку, скочила зі скелі – а легінь, точнісько як тоді, стоїть перед нею і усміхається. Мовби чекав і дочекався.

Він же перший перервав і мовчанку.

– А-о видиш? По раз п'ятий приходжу сюда.

Маруся хотіла сказати, що вона, може, й двадцять разів була тут, але не сказала нічого: ще що погадає собі...

– А я до того не звик.

– А до чого ж ти звик?

– А я звик до того, що йк мені йка молодиця ци там дівка впаде в око, так я посилаю свого легіня до її дєдя чи там чоловіка, аби велів їй вбрати си у шо найфайніше та й випустив у таким а в таким чесі на таку й таку ріжу.

– І виходить?

– А виходить. Ше не було разу, аби не вийшла.

– Ну, і що ж потім?

– А шо потім, то хіба вже сама знаєш.

Маруся почервоніла.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

Гнат Хоткевич

Камінна душа

Примечания

1

Поки.

[Повернутися](#)

2

Монастирі.

[Повернутися](#)

3

Кішка.

[Повернутися](#)

4

Підсміювався.

[Повернутися](#)

5

Розпорядку дня.

[Повернутися](#)

6

Відтак.

[Повернутися](#)

7

Певно.

[Повернутися](#)

8

На святі ніч.

[Повернутися](#)

9

Ворожитимемо обоє.

[Повернутися](#)

10

Коноплі.

[Повернутися](#)

11

А чи пам'ятаєте.

[Повернутися](#)

12

Минулого року.

[Повернутися](#)

13

Обидві.

[Повернутися](#)

14

Від.

[Повернутися](#)

15

Святять.

[Повернутися](#)

16

Ниткою.

[Повернутися](#)

17

Свята.

[Повернутися](#)

18

Вичистив.

[Повернутися](#)

19

Щороку.
[Повернутися](#)

20

Пістолети.
[Повернутися](#)

21

Зарубав.
[Повернутися](#)

22

Ворог рубав раз за разом.
[Повернутися](#)

23

Вистругана.
[Повернутися](#)

24

Її.
[Повернутися](#)

25

Порядним.

[Повернутися](#)

26

Каже.

[Повернутися](#)

27

Сили.

[Повернутися](#)

28

Розкричалася.

[Повернутися](#)

29

Чистив.

[Повернутися](#)

30

Жартом (пол.).

[Повернутися](#)